

de Helling

Hét parochieblad voor de linkse kerkdager · NR 1 · LENTE 2011 · €1,20

N A R

THEMA:

YES MEN

LIVE
Otatem con nullabo restrum hilique-
Pudition nes quate cumquaernam
exeres accaboreic temque num qui
dit aut adit. opta provit aceruptas aut
re volut fugiandi rersperion pelit rer-
fera solupta vollupt aeprae lacidunt
apide simil in cus aut omniatibus eos
quatinu lparchitius. utem soluptatis
rest de ipsum evel ide prem quatem-
porest quam voluptatios et et invenim
Ipidunt qui demquisite quae. Sinctae

MARTIJN ENGELBREGT

Ontwerper-kunstenaar Martijn Engelbregt bespot het moderne gezicht van de macht: formulieren en andere quasi-neutraal-vormgegeven communicatieprocedures. Onder dekmantel Regoned (gefinancierd door De Balie) stuurde hij in 2007 duizenden formulieren naar burgers met het verzoek om illegalen aan te geven.

Registratie Orgaan Nederland is bezig met een inventarisatie van illegalen in Nederland. Ook als u niet illegaal bent wijzen wij u erop dat u dit formulier dient te retourneren. Geef antwoord op de vragen en stuur het formulier per omgaande retour.

*Aankruisen hetgeen op u van toepassing is | *Deze vragen zijn niet verplicht indien u het Nederlands niet machtig bent verzoeken we u hulp te vragen bij uw buurman

25

Aangifte

Wat bent u voor/van deze illegaal? vriend werkgever kennis familie verhuurder klant buurman / -vrouw anders, nl. _____

Geslacht* m v 25

Postcode _____

Woonplaats* **AMSTERDAM**

E-mail adres* _____

Van hoeveel mensen in uw omgeving weet u dat zij illegaal zijn? 0

Wat bent u voor/van deze (vermoedelijke) illegalen?* meerdere antwoorden mogelijk
 vriend werkgever kennis familie verhuurder klant buurman / -vrouw anders, nl. _____

Wilt u deze (vermoedelijke) illegalen aangeven?* ja nee N.V.T.

Waarom doet u deze aangifte? _____

Ik verklaar deze aangifte duidelijk, steilig en zonder voorbehoud te hebben ingevuld. datum **29/2/2003** handtekening

BBC WORLD

BHOPAL LEGACY

"Dow accepts full responsibility"

bbcnews.com

BUSINESS 7-WEEK LOW WITH BRENT CRUDE SLIPPING BELOW \$40

550 woorden - n de eerste plaats bleken degene aan wie we onmiddellijk denken als de meest directe verwanten van de narren, de cabaretiers – hoewel, zij zijn niet in dienst van een koning of machthebber, tenzij je de managers in de amusementsindustrie als zodanig wilt betitelen – , niet erg bereid zich met een politiek blad als het onze af te geven. De enige die u aantreft is afkomstig uit een land waar politieke satire altijd al een grotere plaats heeft ingenomen dan in het moralistische Nederland: Frankrijk.

In de tweede plaats, en dat lijkt me nog veel erger, valt er weinig te lachen in dit nummer. Of het nu ligt aan dat zedenprekende karakter of aan de stemming in het land, aan de geestesgesteldheid van ondergetekende of misschien toch aan de humorloosheid van links: de kritische geesten die we wel vonden uiten vaak bittere kritiek en het loopt bovendien nogal eens fout met ze af... Daarnaast bleken verschillende veronderstelde narren bij nader inzien 'gewoon' dooernstige kritische denkers.

Tenslotte, en dat maakt de uitkomst van onze zoektocht dan toch weer interessant, blijkt de nar helemaal niet zo'n geliefde figuur in linkse kring. Sommigen betogen dat we de zot niet meer nodig hebben, want in onze samenleving kan ieder zeggen wat hij wil en hoeft geen verkapte kritiek (onder een zotskap) te leveren. De nar is overbodig, want Erasmus heeft zijn werk aan het begin van de moderniteit al voor ons gedaan. Anderen beweren dat we weinig aan de nar hebben als we echt iets willen veranderen. Het narrenfeest bij uitstek, dat het Zuiden van het land net weer achter de rug heeft, maakt dat duidelijk genoeg. Wie zich tijdens het carnaval kortstondig overgeeft aan alles wat god

verboden heeft, kan zich daarna gelouterd en opgefrist weer in het gewone dagelijkse ritme voegen. Dat is de zwakte van de narrenfiguur: hij verandert weinig aan de orde der dingen, hij maakt die alleen dragelijker. Tot meer is hij ook niet in staat, want hij dient de macht en kan geen tegenmacht organiseren. Of zoals iemand in dit nummer zegt: hij is de kritiek van het systeem op zichzelf, zodat het als systeem kan blijven voortbestaan. Zo gezien kun je – en sommige auteurs deinzen daar niet voor terug – de nar zelfs als een machteloze collaborateur ontmaskeren. Wat moet je nog met de nar als de veronderstelde representanten van de macht, de politici, zelf narren blijken te zijn? Kortom, aan narren heb je niets als het om echte degelijke linkse politiek gaat. Verschillende auteurs voeren dan ook andere kritische figuren ten tonele: idioten, parrèsias en zelfs martelaren. Hier worden we herinnerd aan het klassiek linkse debat tussen reformisme en revolutie: de nar kan hooguit reformeren, bijsturen en verlichten, maar wie echte verandering wilt, heeft geen narren nodig, maar revolutionairen, die het systeem ondermijnen en omver gooien. Zoals de nieuwe generatie hackers doet, en zoals de betogers in Egypte deden.

De nar blijkt een dwaasheid, net als de hoop dat hij ons kan helpen in ons verlangen naar vreugdevolle chaos, naar dat frisse lentebriesje dat de mogelijkheid opent van een andere wereld. Die hoop is met ouderwets linkse argumenten de kop ingedrukt. Precies datgene wat wij nu juist zo charmant vonden aan de nar, namelijk het feit dat hij alleen vrij kan spreken omdat hij geen formele macht bezit, blijkt ook de reden van zijn politieke nutteloosheid. Wie wel macht heeft moet op zijn

RENZO MARTENS

Otatem con nullabo restrum hilique-
 Pudition nes quate cumquaernam
 exeres accaboreic temque num qui
 dit aut adit. opta provit aceruptas aut
 re volut fugiandi rersperion pelit rer-
 fera solupta vollupt aeprae lacidunt
 apide simil in cus aut omniatibus eos
 quatnu lparchitius. utem soluptatis
 rest de ipsum evel ide prem quatem-
 porest quam voluptatis et et invenim
 susanda ecaectur?
 Ipidunt qui demquisite quae. Sinctae

REGONED

Registratie Orgaan Nederland
 Postbus 94462
 1090 GL Amsterdam

e-mail: aangifte@regoned.nl
 tel. 020 - 6205833
 fax 020 - 6207817

Bent u uw aangifteformulier kwijt, of heeft u geen aangifteformulier ontvangen: surf naar www.regoned.nl en vraag een nieuwe aan!

Uw gegevens worden vertrouwelijk verwerkt conform de Wet Bescherming Persoonsgegevens.

Ik vind deze actie erg chagvarend!
 het zijn nazi- en statie-gedachten die
 U geïnspireerd hebben tot dit initiatief
 U misleidt de inwoners van ons land
 en toont weinig respect voor onze
 allochtone medeburgers
 zonder verblijfvergunning!
 ik kan alleen maar minachting voor U
 voelen en hoop van ganser harte dat er
 veel negatieve publiciteit komt en U daardoor
 aan het denken gezet wordt.
 In de geest van Uw groep, handelijk als ik U meld, dat ik amonies
 wil blijven!

Lachen in

Humor moet tegenwoordig in de politiek, maar echte narren zijn er niet meer. De ernst waarmee hij contrasteert, bestaat niet meer in de politiek. Eigenlijk is de politicus zelf tot nar geworden, een machteloze, ironische figuur die bitter weinig zeggenschap heeft over onze levensomstandigheden en verhult waar de macht zich werkelijk bevindt. Een donkere visie op de lach.

Wellicht de meest legendarische grap uit de Nederlandse politiek stamt van Hans Wiegel. Bij een op voorhand verhit debat met Joop den Uyl voor een publiek van linkse studenten in Huize Maas in Groningen, betrat Wiegel het podium. Iemand riep 'lul', waarop instemmend gejuich volgde. Het woord vatte zowel de grimmigheid van de avond als de waardering voor Wiegel samen. Een keiharde aanval die Wiegel voor de rest van de avond buitenspel had kunnen zetten. Maar Wiegel reageerde even afgewekt als adrem met de woorden: 'Aange-naam, ik ben Wie-gel'. Het effect van deze grap was een zekere sympathie voor Wiegel die dat zeker niet met argumenten had kunnen bewerkstelligen. Daarin schuilt de kracht van de retoriek ten opzichte van de filosofie. Maar Wiegel was geen nar. De nar is van het politieke podium verdwenen, evenals het ernstige spreken.

Ondanks het feit dat humor een zéér populaire stijfiguur is in de Nederlandse cultuur – Rutte prees na het aangekondigde vertrek van Halsema onmiddellijk haar humor – is het onmogelijk de nar in de hedendaagse politiek aan te wijzen. De nar spreekt namens niemand tot de soeverein. In onze tijd is de politiek zelf ironisch geworden. Het is niet altijd duidelijk namens wie zij spreekt (Shell, of het electoraat). De politicus moet reageren op actualiteiten die hij niet langer dicteert. Overall zien we politici gedienschtig opdagen om gevat commentaar te leveren, van RTL-Boulevard tot Pauw en Witteman. Maar de nar is afwezig omdat de ernst ontbreekt waarmee zij contrasteert.

Ik kom hier aan het eind van mijn betoog op terug. Eerst is een goed begrip nodig van de functie van de lach en daartoe duiken we nu achtereenvolgens de retorica, de filosofie en de sociale wetenschap in.

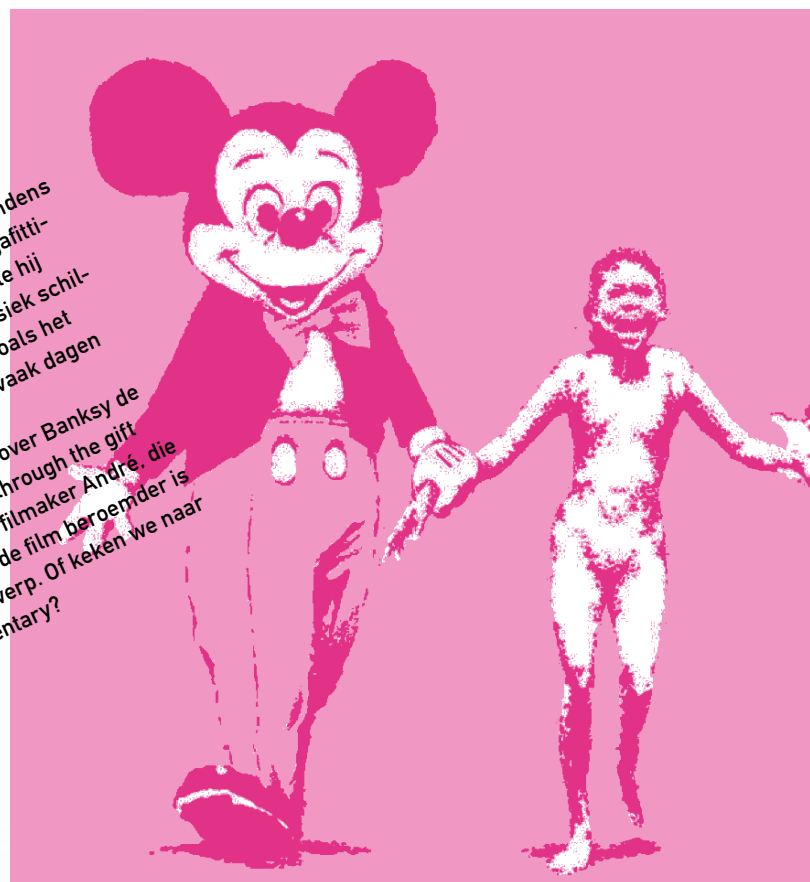
Vluchtig en onredelijk

Humor is in de retorica vanaf het begin als krachtig middel

BANKSY

Banksy werd beroemd in de Londens straten met zijn sardonische graffiti en sjabloonkunst. Ook maakte hij moderne varianten op klassiek schilderijen, die hij in musea zoals het Louvre ophing, waar ze vaak dagen bleven hangen.
Vorig jaar verscheen over Banksy de documentaire 'Exit through the gift shop' van amateurfilmaker André, die aan het eind van de film beroemder is dan zijn onderwerp. Of keken we naar een mockumentary?

de politiek

erkent. In de eerste eeuw wijdt de Romeinse retoricus Marcus Quintilianus een van de twaalf boeken van zijn *Opleiding tot redenaar* aan het gebruik ervan. Humor kan worden ingezet om sombere emoties te doen verdwijnen, de rechter uit verveling op te frissen of om de aandacht af te leiden van de feiten. Mogelijkheden die van onschatbare waarde zijn in de rechtspraak. Maar het lachen blijft voor Quintilianus hoogst problematisch. Lachwekkende uitspraken zijn volgens de Romein meestal niet waar, dikwijls opzettelijk verdraaid en nooit e...

Mensen barsten vaak in lachen uit zonder het te willen, waarbij hun hele lichaam schokt. Gevoelens van haat en woede kunnen erdoor worden doorbroken, maar het lachen kan ook gemakkelijk escaleren in hilariteit, waardoor de ernst van een betoog verloren gaat en de spreker zich tot nar maakt. Quintilianus houdt het erop dat niemand precies weet wat lachen werkelijk is.

Anders dan in de retorica, waar het effect van woorden telt, is humor in de filosofie, waar de betekenis en waarheid telt, vanaf het allereerste moment gewantwoord. Het voorbeeld van Wiegel toont dat humor groot effect kan sorteren zonder zich op het domein van de argumentatie te begeven. Vandaar dat bijvoorbeeld Plato weinig op heeft met het lachen. Filosofen zijn geen lachebekjes in hun radicale trouw aan de waarheid, die wordt gedacht als iets onveranderlijks. Zij is universeel en tijdloos en mist de vluchtigheid en veranderlijkheid van de lach.

Een zeer serieuze studie van het komische komt van een filosoof die onlosmakelijk met het pessimisme verbonden is: Arthur Schopenhauer (1788 – 1860). In hoofdstuk acht van boek één uit zijn hoofdwerk *De Wereld als Wil en Voorstelling* (1819) zet hij zijn theorie van het komische uiteen tegen de achtergrond van het menselijk kenvermogen. Kort samengevat komt dat op het volgende neer: Schopenhauer beschouwt de mens als een wezen dat de wereld louter via empirische, zintuiglijke indrukken kan kennen. Pas daarna worden deze indrukken

geordend in abstracte concepten, waarmee de mens – anders dan het dier – kan reflecteren. Deze concepten (abstracte voorstellingen) moeten terug te voeren zijn tot empirische indrukken (aanschouwelijke voorstellingen), anders zijn ze leeg. Begrippen als trouw, vriendschap, wraak, betekenis, loyaliteit etc. zijn abstracte voorstellingen die maar zeer losjes 'passen' op de overvloedige aanschouwelijke realiteit. Vergissingen hebben altijd alleen te maken met onze concepten en niet met de aanschouwelijke wereld.

De oorsprong van het komische ligt in de paradox die voortvloeit uit de afstemming tussen de abstracte en aanschouwelijke voorstelling. De lach komt voort uit de plotselinge waarneming van een incongruentie tussen een abstractie en het bijbehorende reële object. Hoe groter en onverwachter deze incongruentie in de opvatting van de lacher is, des te uitbundiger zal zijn lach uitvallen. Logisch gesproken is er sprake van een sluitrede met een onbetwistbare major en een onverwachte, op slinkse wijze geponeerde minor. De combinatie van die twee geeft de conclusie een komisch karakter.

Het is daarom dat een goede grap weliswaar niet de waarheid verkondigt, maar toch deels aanhaakt bij waarachtige uitgangspunten. Alleen in de meest extreme vormen van absurdisme is dit niet het geval. Het zijn vooral adolescenten, druk doende hun ontlukende rede te verkennen, die om de redeloosheid van het absurdisme kunnen lachen. Alleen kinderen met een nog onvolgroeide rede en mensen van bescheiden cognitieve vermogens kunnen lachen om de meest primitieve vorm van humor: de tegenspraak. Alleen zij lachen wanneer iemand in de stromende regen zegt: lekker weertje vandaag. De aanschouwing en de abstracte voorstelling zijn hier zo duidelijk incongruent dat dit komisch effect sorteert. De triomf van het aanschouwelijke over het denken doet ons plezier, want het aanschouwen is de oorspronkelijke (met de dierlijke natuur verbonden) wijze van kennen. De aanschouwing is het medium

Lachen in de politiek

van het hier en nu, van het genot en de vrolijkheid. Het lachen is, evenals de gelukkigste momenten in het leven, een moment waarop er geen morgen of gisteren bestaat. Daarom realiseren wij ons het geluk en het plezier altijd pas als het is afgelopen.

Schopenhauer vertelt een grap over een stel soldaten, die in een wachtlokaal een zojuist binnengeleide arrestant laten mee kaarten, maar hem, wanneer hij vals blijkt te spelen, op straat gooien. Zij laten zich leiden door het algemene begrip 'slecht gezelschap zet men buiten de deur', maar vergeten dat hij arrestant is, dat wil zeggen iemand die ze in bewaring moeten houden. Deze grap lijkt op die van Wiegel, die, toen hij voor lul werd uitgescholden, de spreker beleefd benaderde volgens het algemene begrip dat mensen zich bij een eerste ontmoeting aan elkaar dienen voor te stellen, waardoor de belediging op de spreker terugsloeg.

Uitsluitend en agressief

De sociale betekenis van humor wordt een kleine eeuw na Schopenhauer (die zich alleen bezighield met de waarheid en dus niet met de politiek) doordacht door Henri Bergson (1859-1941) in zijn beroemde studie *Le rire* (1901). Net als Quintilianus houdt Bergson een definitie van het lachen voor onmogelijk. Hij beschrijft de sociale situaties waarin het lachen de kop opsteekt. Bergson wijst erop dat er buiten de menselijke subjectiviteit niets komisch bestaat. Landschappen en weersgesteldheden zijn niet komisch en dieren slechts dan wanneer wij er menselijk gedrag in herkennen. Belangrijk bij het lachen is de menselijke ongevoeligheid. Emoties van empathie en medelijden worden opgeschort wanneer we lachen om iemand die valt of zich verspreekt. De lach sluit compassie uit. Wanneer wij een groep mensen zien lachen kunnen we onmogelijk in het plezier meegaan en voelen we ons onherroepelijk buitengesloten.

Wanneer we lachen, lachen we – aldus Henri Bergson – om een abrupte verandering van houding. Wanneer iemand op

straat valt, lachen we. In plaats van de verwachte soepelheid en spontaniteit, zien we een mechanische starheid die ons doet lachen. Mensen die niet over die soepelheid (in woord en daad) beschikken zijn niet adrem (fysiek of communicatief) en zijn daarom sneller het slachtoffer van lachers. Degene die uitgelachen wordt, wordt uitgelicht als anders (lees zwakker) en is gedwongen om zich aan te passen. De lach dwingt mensen tot aanpassing aan een principieel onevenwichtige samenleving. De lach corrigeert de zeden van een persoon, wat in het geval van Wiegel onmisbaar duidelijk is. De lach kan de kloof tussen de 'eigen' groep en de 'ander' gemakkelijk vergroten, wat eenvoudig te illustreren is met de enorme hoeveelheid racistische grappen die in iedere gemeenschap aanwezig zijn. Voor Bergson is het lachen dan ook een vorm van sociale agressie en daar is niets grappigs aan.

Met deze aandacht voor de sociale werking van het lachen zijn we in het politieke domein aanbeland, het domein van het spreken en handelen. Voor een goed begrip van wat een politieke gemeenschap vandaag de dag eigenlijk inhoudt, richten we onze aandacht nu op een hedendaagse politieke filosoof, namelijk de radicale democraat Jacques Rancière (1940).

In navolging van Aristoteles meent Rancière dat de mens een politiek dier is omdat hij kan spreken. De burger is iemand die middels het spreken deelneemt aan de handeling van het regeren en geregeerd worden. Maar daaraan gaat iets anders vooraf, dat Rancière het sensible noemt. Een gemeenschap kent een systeem van 'gedeelde, waarneembare vanzelfsprekendheden' die bepalen welke plaats mensen erin innemen. Hierdoor wordt bepaald wie het woord krijgt en deelneemt aan het gesprek. Iedere samenleving brengt op haar eigen wijze mensen voort die serieus genomen worden wanneer zij spreken en anderen die niet gehoord worden. In het spreken wordt vastgesteld wat eervol, moedig, waardevol en wat lachwekkend,

10

Otatem con nullabo restrum hilique-
 Pudition nes quate cumquaernam
 exeres accaboreic temque num qui
 dit aut adit. opta provit aceruptas aut
 re volut fugiandi rersperion pelit rer-
 fera solupta vollupt aeprae lacidunt
 apide simil in cus aut omniatibus eos
 quatinu lparchitius. utem soluptatis
 rest de ipsum evel ide prem quatem-
 porest quam voluptatis et invenim
 susanda ecaectur?
 Ipidunt qui demquisite quae. Sinctae

gruwelijk en laakbaar is. De verandering in waardering voor gedrag ontstaat door een veranderende sensibiliteit en brengt die weer voort. Denk aan de veranderde mentaliteit ten aanzien van uitkeringsgerechtigden van slachtoffers van automatisering, naar economische parasieten.

Om deze verandering überhaupt te kunnen registreren moet zij bespreekbaar zijn. In het spreken (ongeacht via welk medium) delen we de sensibele wereld op in concepten. Op die manier wordt bepaald wat zichtbaar en dus bespreekbaar is; wie spreekt en over wie wordt gesproken. Pas nu het spreken is emancipatie mogelijk, want wie geen stem heeft, wordt niet gehoord.

Dit opdelen in concepten is esthetisch en dus niet, zoals vaak gedacht wordt, essentieel of natuurlijk. Het feit dat jongeren *en masse* beroemd willen worden (via 'Idols'), terwijl ze vroeger wetenschapper wilde worden, is een uitdrukking van een veranderde sensibiliteit van de gemeenschap. Dat heeft repercussies op de manier waarop mensen praten over (concepten als) wat eervol, wat schoon, wat begerens- of afkeurenswaardig is, etc. En binnen die gemeenschappelijke consensus kiezen mensen hun mentaliteit, ambities en levenswandel.

Er is dus niets 'natuurlijks' of 'gewoons' aan. Sterker nog, de strijd om 'wat 'gewoon is', is de politieke strijd. Zo bezien zijn vrijwel al onze problemen met moslims in Nederland ten diepste esthetisch. De Rotterdamse jurist Mohammed Faizel Ali Enait, die weigert op te staan voor de rechter en vrouwen een hand te geven, tart onze esthetica. Enait's begroeting van rechters en vrouwen is wel degelijk respectvol, maar voor critici valt respect en de sensibele uitingsvorm daarvan (opstaan en een hand geven) volkomen samen. Zoals de Afrikaanse filosoof Romuald Tchibozo ooit zei: "It's hard to accept the contingencies of one's origin."

Machteloze figuur

Gewapend met de inzichten van Schopenhauer, Bergson en Rancière, kunnen we ons nu opnieuw buigen over de figuur van de nar. In de Europese culturen was er sinds de middeleeuwen sprake van een soeverein die de verpersoonlijking van de (doorgaans religieus gelegitimeerde) macht was. De machts hiërarchie en alle posities in de gemeenschap lagen vast. In Rancière's termen: de distributie van het sensibele met de deling van de politieke posities ligt hier muurvast. Het 'gewone' valt samen met de waarheid. De macht legitimeert zich in het vanzelfsprekende, en valt dan ook samen met de waarheid. De kans is klein dat iemand het woord zal nemen en iets radicaal 'anders' zal zeggen. Het zal niet 'gehoord' worden en is bovendien gevaarlijk. Een oude Nederlandse hofwijsheid luidt: 'Op het bal ontbreekt wie niet van dansen houdt, en aan het hof wie zegt wat hij denkt'. Spreken is een gevaarlijke bezigheid omdat ieder woord de distributie van het sensibele kan aantasten, met alle gevolgen van dien. In *die* situatie is de nar een onontbeerlijke figuur die alles kan zeggen, maar daarbij niets aan de werkelijkheid verandert.

Quintilianus vertelt van twee Tarentijnse jongelieden die tijdens een banket grof hadden gesproken over koning Pyrrus. Ter verantwoording geroepen bij de koning konden zij dit ontkennen, noch verklaren, maar door hilariteit ontsprongen zij de dans. Een van hen reageerde op de aantijgingen met de woorden: "Sterker nog koning, als de fles niet leeg was, hadden we u zelfs vermoord." Koning Pyrrus lachte en beloofde de jongens met wijn. Door hun woorden als dronkemanspraak voor te stellen was de angel uit de belediging. Een retorische geste die hun levens redde. Zij namen op dat moment de positie van de nar in door moedig te spreken vanuit een positie van machteloosheid.

De nar is een machteloze figuur, oorspronkelijk vaak iemand met een al dan niet geveinsde verstandelijke handicap of een misvormd lichaam, die de macht ronduit adresseert. Hij is iemand van wier woorden geen enkele daadkracht uitgaat

Lachen in de politiek

omdat zijn lot in handen van de koning ligt. Alles uit zijn mond is grappig omdat zijn woorden geen consequentie hebben, zelfs als hij beledigende, bedreigende of kwetsende opmerkingen maakt. Precies dat maakt hem lachwekkend. De nar is een pseudo-politieke figuur die opstaat wanneer de distributie van het sensibele glashelder is. Hoe beter de nar de ernst van de hofrituelen kent, hoe meer ernst hij zich in zijn grappen kan veroorloven.

In onze cultuur is macht echter niet solide verankerd, maar zeer dynamisch. De mogelijkheden zich politiek uit te spreken liggen eerder in de media dan in 'Den Haag'. Een grappenmaker als Youp van het Hek was een krachtiger politieke actor toen hij de falende klantenservice van T-mobile in de media aan de kaak stelde dan legio politici die hetzelfde probleem aankaartten. Hij was echter géén nar.

De laatste nar uit de Nederlandse geschiedenis is waarschijnlijk Wim Kan, omdat politici zich zelfs gekwetst voelden als zij *niet* in zijn oudejaarsconferentie werden genoemd. Maar let wel, destijds werden politici nog met 'excellentie' aangesproken. In zo'n stabiele gemeenschap heeft de machtsdrager nog wel eens behoefte aan iemand die de distributie van het sensibele belachelijk kan maken, zonder de distributie als zodanig aan te tasten. En toch was ook Kan geen klassieke nar. Zijn show 'Er leven haast geen mensen meer die het kunnen naver-tellen.' in reactie op het bezoek van keizer Hirohito van Japan in 1971 moet de politici destijds toch even hebben doen slikken.

Lot in handen

We kunnen nu terugkeren op ons uitgangspunt en het volgende concluderen: ondanks het feit dat humor een populaire stijlfiguur is in de Nederlandse politiek, is het onmogelijk de nar in de hedendaagse politiek aan te wijzen omdat deze zelf ironisch is geworden. De lach steekt niet meer af tegen de ernst van de macht. De grap uit het hart van de (populistisch geworden) poli-

tiek doet in feite enkel wat Quintilianus zegt: zij doet sombere emoties verdwijnen (denk aan de even absurde als geruststellende grap(?) van klimaatproblematiek als links complot), zij frist op uit verveling en leidt af van de feiten. Maar ze is zeker geen breekijzer die de politieke werkelijkheid verandert. Het is zelfs een politieke doodzonde geworden om géén humor te hebben, zoals Agnes Kant heeft mogen ervaren. Humor moet, en dat is iets dat vooral rechts, dat zich comfortabel voelt in het almachtige neoliberale paradigma, lijkt te hebben begrepen. Jezelf niet serieus nemen is een deugd, zelfs onder de representanten van de macht. Ik noem Piet Hein Donner die als 'The Don featuring Meester G.' de jeugd bedreigde in een rap of Balkenende die het presteerde in een persconferentie nog even zijn spijt uit te spreken over de scheiding tussen 'Jan en Yolante'.

Ironie maakt politici minder kwetsbaar voor kritiek (het was immers ironisch bedoeld), maar onderstreept tevens hun machteloosheid. De politiek wil graag retorisch 'naar de burger toe', maar de burger weet zo langzamerhand ook wel dat politici niet zo gek veel voor hen kunnen doen. De ironische politicus is symbool voor het onvermogen van de Nederlandse politiek om haar lot in eigen handen te nemen. *De figuur van de politicus en de nar vallen samen*. De waarheid én de lach versmelten tot een gevatte oneliner die de bestaande verhoudingen bevestigt, maar de werkelijke actor van de macht blijft verhullen.

Geert Wilders als een hedendaagse nar beschouwen, is daarom een ernstige vergissing. De nar spreekt namens niemand, Wilders geeft wel degelijk woorden aan een reëel maatschappelijk verschijnsel: ressentiment. Het manifeste ressentiment in de hedendaagse cultuur wordt politiek gemunt in de xenofobe retoriek van het populisme. Het gevaar daarvan is niet zozeer het spook van het fascisme, waar Rob Riemen in *De eeuwige Wederkeer van het fascisme* ons zo stompzinig voor waarschuwde, omdat *we de facto* te geïndividualiseerd zijn om ons door authentiek racisme – het geloof dat het ene ras ten

MOCKUS

Kan een politicus een waarachtige nar zijn? Antalas Mockus, onlangs bij Wintergasten te zien, was burgesmeester van Bogota van 1995 to XXX. Hij zette 500 mimespelers in bij chaotische kruispunten: clowns die het agressieve gedrag van verkeersdeelnemers spiegeldden...

ene malen beter is dan het andere – politiek te laten mobiliseren. Het ressentiment wordt veroorzaakt door de sluimerende intuïtie dat wij niet werkelijk ons lot in handen hebben. Dat onze politici – hoewel ze spreken – niet *werkelijk* invloed op onze levensomstandigheden hebben. Dat veroorzaakt een gevoel van onveiligheid en vergroot de vatbaarheid voor zondebokken (de politieke islam) waar populisten op inspelen. Dat populisme leidt een complete gemeenschap af van de onderliggende crisis in ons financiële systeem die onze werkelijkheid tot in de haarvaten doordringt. Op de beurs worden de lijnen uitgezet en daar hebben wij, hoe prudent we ook spreken, wie we ook zijn, geen enkele zeggenschap over of we nu ernstig spreken of de nar uithangen. Al jaren zijn er klimaatconferenties waar nooit meer dan goede intenties worden uitgesproken; bij het uitbreken van de kredietcrisis hadden westerse leiders zes weken nodig om eensgezind te besluiten de banken te redden. Toen waren de miljarden opeens wél voorhanden. Dát en niets anders, toont het kloppend hart van de macht en die ligt buiten de democratie. Politici, zeker Nederlandse, zijn gedwongen aan de logica van dit systeem deel te nemen. Niet als representant van de macht, maar als dienaar.

De legendarische Joodse bankier sprak de waarheid toen hij ooit zei: 'sta mij de controle over het geld in een land toe, en het maakt mij niet uit wie haar wetten maakt.' Die ontstellende waarheid wordt langzamerhand steeds duidelijker. Wat we ermee moeten en hoe we erop moeten reageren is verre van duidelijk. Maar zeker is dat de komende jaren ernst nodig hebben, als politici die niet kunnen opbrengen, zullen jongere generaties hen niet langer serieus gaan nemen als gesprekspartner. En wie lacht er dan?

=

Literatuur

Arthur Schopenhauer, *De wereld als wil en voorstelling*, oorspr. *Die Welt als Wille und Vorstellung*, (1819/1844), verschillende Nederlandse edities.

Henri Bergson, *Het Lachen*, Uitgeverij Boom 2010 (oorspr. *Le Rire, Essai sur la signification du comique* (1900).

Jacques Rancière, *La mésentente, politique et philosophie*, Galilée, Paris 1995 ; J.

Rancière, *Le partage du sensible, esthétique et politique*, La fabrique, Paris 2000 ;

in het Nederlands verschenen: J. Rancière, *Het esthetische denken*, Valiz, Amsterdam 2007.

Wim Kan: 'Er leven haast geen mensen meer die het kunnen navertellen', zie: <http://lirama.net/song/59726> en <http://www.youtube.com/watch?v=Q2Qu3O4EsVU>

Slavoj Žižek, *Living in the End Times*, Uitgeverij Verso 2010.

PYTHON

Monty Python's speelfilm 'Life of Brian' gaat over de joodse schlemiel Brian die per ongeluk voor messias wordt aangezien (1979).

De Pythons spelen vrouwen die zich vermommen als mannen, om mee te mogen doen aan een populaire oosterse happening: het stenigen. De scene loopt uit de hand en de dienstdoende rabbijn wordt doodgegooid.

“Een Franse Revolutie in

Heeft de islamitische wereld behoefte aan narren? Of is het meer een tijd van revolutionairen? De martelaars lijken in elk geval hun tijd te hebben gehad, gezien de gebeurtenissen in Egypte. Een gesprek over verschillende vormen van maatschappij- en religiekritiek.

Met een brede glimlach begroet hij mij, vol van de val van Moebarak in Egypte en opgetogen over de beweging van verandering die door het Midden-Oosten trekt. Mariwan Kanie geeft als politicoloog aan de Universiteit van Amsterdam college over democratie en dictatuur in het Midden-Oosten, maar dat is zeker niet de enige reden dat hij de gebeurtenissen daar op de voet volgt. In zijn land van herkomst, Irakees Koerdistan, is Kanie een gevreesd en gezien opiniemaker. Hij is medeoprichter van een van de meest gelezen kritische tijdschriften *Rahand* (Dimensie) en schrijft wekelijks een column voor de krant *Awena*. Zijn laatste boek *Religie en de wereld*, dat in januari in het Koerdisch verscheen, werd een bestseller. Onlangs werd Kanie aangeklaagd wegens smaad, omdat hij zich kritisch uitliet over het bewind. Dat proces is inmiddels gewonnen. Het lijkt erop dat er overal in het Midden-Oosten meer ruimte komt voor vrije gedachtevorming.

Is er in deze context behoefte aan komische kritiek op de macht? Zit de Arabische wereld te wachten op politieke narren en de islam op een eigen *Lof der Zotheid*? Kanie heeft zich vooral beziggehouden met de tegenpool van de nar: de zelfmoordterrorist, die zich offert voor een hoger ideaal. In december promoveerde hij in Amsterdam op een onderzoek naar martelaarschap in Koerdistan.

Toch ziet Kanie overeenkomsten. Zowel narren als martelaars kritiseren de gevestigde macht. En hij onderscheidt nog een derde figuur: degene die de *parrèsia* beoefent, een Grieks begrip voor vrijmoedig de waarheid spreken. Deze drie vormen van kritiek zijn er in de geschiedenis altijd geweest, aldus Kanie. Tijd voor nadere uitleg.

“Ook in de Arabische wereld bestaat de figuur van de nar. De ‘bahlul’ is degene die door de machthebber is aangesteld om hem te amuseren en een spiegel voor te houden.

Hij kan zeggen wat normaal niet gezegd wordt. De bahlul wordt ook wel gezien als een gek, die je net als kinderen niet verantwoordelijk kunt houden voor zijn daden en woorden. Narren stappen eigenlijk uit hun volwassenheid, buiten het gebied van de rede. De woorden en de daden van de nar zijn niet in harmonie met elkaar. Hij doet niet wat hij zegt en hij zegt niet wat hij bedoelt. Dat ligt heel anders voor iemand die kritiek oefent volgens het concept van *parrèsia*. Hij stelt zich met lijf en ziel garant voor wat hij zegt. Hij spreekt openlijk en onverhuld de waarheid en neemt daarmee risico, omdat degene die de waarheid hoort vrijwel altijd macht heeft over degene die de waarheid vertelt. Het kan slecht met hem aflopen. Dat geldt ook voor de nar. Maar als die onthoofd wordt, betekent dat eigenlijk dat hij zijn werk niet goed heeft gedaan. De *parrèsia'stes* kan gestraft of gedood worden als gevolg van zijn woorden en hij aanvaardt dat ook. Hij uit zijn kritiek op eigen gezag, omdat zijn geweten hem daartoe verplicht. Anders dan bij narren is er geen sprake van dubbele bodems, knipogen en verdraaiingen. De nar vertegenwoordigt de kritiek van het systeem op zichzelf zodat het als systeem kan blijven functioneren, terwijl de *parrèsia'stes* een individu is die het systeem van buitenaf kritiseert. Denk bijvoorbeeld aan zo iemand als Noam Chomsky. Na 9/11 verzette hij zich in de Verenigde Staten tegen het radicale patriottisme en werd vervolgens voor verrader uitgemaakt.

Dan is er nog de figuur van de martelaar, en ik denk hier met name aan de zelfmoordenaar. Dit is iemand die deel uitmaakt van een beweging die de wereld wil veranderen. Door zichzelf op te offeren bevestigt hij dat zijn geloof of ideaal de waarheid is. In het martelaarschap zit een dodelijke, fatale vorm van liefde besloten. Bij de nar is de dood een bedrijfsongeval, bij de *parrèsia'stes* kan de dood worden aanvaard als consequentie, maar bij de martelaar is de dood onderdeel van de boodschap zelf. De dood wordt hier een politiek concept, een communicatiemiddel met de rest van de wereld.

De nar en de martelaar hebben beide een theateraantal karakter. Ze hebben publiek nodig om te kunnen functioneren. Voor de *parrèsia'stes* geldt dat minder, die spreekt van mens tot mens. De nar spreekt tot de hofhouding, de politieke wereld, terwijl de martelaren tot de samenleving als geheel en soms zelfs tot de hele wereld spreken. Maar alle drie kritiseren ze de bestaande orde.”

Op welk van deze figuren zitten we nu het

meest te wachten in de westerse wereld?

“Martelaarschap is in de liberale democratie geen bruikbare categorie. Het behoort tot een predemocratische manier van politiek bedrijven. Dood als politiek concept, als strategie, dat moeten we niet hebben. Wat betreft de nar: die is in onze samenleving onderdeel geworden van de entertainment-industrie. Er zijn nog wel kritische cabaretiers, maar door de lach verliest hun kritiek een deel van zijn radicaliteit. De lach zwakt de kritiek af. In onze samenleving hoef je je niet te verbergen achter de lach; je kunt openlijk spreken. Je zou daarom zeggen dat je ook de *parrèsia* niet nodig hebt in een goed functionerende liberale democratie, er bestaat immers vrijheid van meningsuiting. Toch zou ik zeggen dat de *parrèsia* in deze tijd van populisme weer belangrijk is, maar dan op een andere manier. Het is niet zo zeer nodig de waarheid te zeggen tegen de politieke leiders, maar juist tegen de samenleving en de burgers. De Nederlandse staat is veel fatsoenlijker dan de Nederlandse samenleving. Er zijn goede regels en wetten, maar tegelijk is er volop discriminatie en racisme uit naam van de vrijheid van meningsuiting. De kritische strategieën moeten zich dus richten op de samenleving in plaats van op de staat.”

“Het probleem is volgens mij dat de politiek is meegegaan met het populistische betoog en uit electorale overwegingen de dingen niet meer bij de naam durft te noemen. Ook GroenLinks is daar veel te voorzichtig in. Er is moed voor nodig om tegen mensen te zeggen: wanneer je op deze manier praat maak je je schuldig aan racisme en uitsluiting. Politici moeten weer zeggen waar ze echt zelf in geloven, vooral linkse politici. Ze verliezen dan misschien eerst een of twee zetels, maar ze winnen enorm aan overtuigingskracht.”

En welke van de drie kritische figuren is het meest nodig in de Arabische wereld?

“Wat zo bijzonder is aan de gebeurtenissen in Egypte, is dat het een breuk is met het verleden. Het martelaarschap dat in de Iraanse revolutie zo belangrijk was, speelde nu geen rol. Mensen gingen niet uit naam van iets of iemand de straat op om te doden en zich op te offeren. Er zijn wel een paar zelfverbrandingen geweest, maar dat waren individuele protestacties die niet tot doel hadden anderen te doden. Er werd geen bevrijding gezocht door middel van geweld. De betogers in Egypte spraken een liberale taal, zonder dat ze het liberalisme als politiek kader gebruikten. Ze willen namelijk ook zaken die

het Midden-Oosten!”

Foto: Peter Valckx

12 Mariwan Kanie

het liberalisme niet biedt, zoals rechtvaardigheid, een minimum inkomen en eerlijke sociale verhoudingen. Ze willen sociaal liberalisme, eigenlijk een echte groenlinkse revolutie. De eenpartijstaat is failliet. Cruciaal is ook dat men de buitenwereld niet meer de schuld geeft van de eigen problemen, maar die zelf aanpakt. En daarbij spelen de grote ideologieën van de afgelopen decennia in het Midden-Oosten geen rol. Panarabisme, islamisme en linkse socialistische ideologieën hebben uitgediend. Wellicht komt dat ook omdat het geen opstand van een stedelijke elite was, maar van verschillende sociale groepen en klassen; zowel van de grote stad als van kleinere steden en dorpen. Dat maakte het oncontroleerbaar. Als ik me heel optimistisch wil uitdrukken dan zeg ik: dit is de Franse Revolutie van het Midden-Oosten. Ik denk dat de invloed van Egypte op het Midden-Oosten net zo groot zal zijn als die van Frankrijk op de rest van Europa na 1789.”

De Franse Revolutie had zijn Robespierre. Europa was juist ook in die periode heel gewelddadig.

“Ja, dat is zo. Ik geloof niet dat het in Egypte zo zal gaan. De regio is al vijftig jaar in geweld verzonken: de ene oorlog na de andere, de ene opstand na de andere. De mensen hebben er genoeg van, daar gaat het nu juist om. Ze geloven niet meer in geweld. En het feit dat er geen charismatische politieke leider is, vind ik eigenlijk heel positief. Er is een grote politieke energie vrij gekomen in Egypte. Er zijn allerlei discussies, groepen die zich verzamelen. Als het ze lukt zichzelf een politieke vorm te geven en er komen zes partijen die een coalitie moeten vormen, dan zou dat heel gezond zijn. Er moet nu niet weer een nieuwe Moebarak komen. Ja, ik ben hoopvol.”

Erasmus wordt met zijn Lof der Zotheid gezien als een belangrijke hervormer, hij kritiseerde de kerk en inspireerde Luther tot de reformatie. Heeft de islam, in aansluiting op deze politieke revolutie, narren nodig die de islam relativeren door er de gek mee te steken?

“Het is moeilijk om de geschiedenis van het christendom te vergelijken met die van de islam omdat de islam geen kerk heeft. In de moskee is geen hiërarchie en geen clerus. Iedereen kan imam spelen. Er is in de geschiedenis van de islam heel veel religiekritiek geweest. In de soefitraditie wordt bijvoorbeeld gezegd dat het hele stelsel van formele begrippen van gelovigen en ongelovigen, afvalligen, haram en halal niets betekent, maar dat het gaat om de persoonlijke relatie met God. Zelfs bidden en vasten wor-

den niet gezien als noodzakelijke rituelen om een goed gelovige te zijn.”

Toch wordt dat voortdurend gezegd: de islam moet leren om zichzelf te lachen, zich te relativeren etc. Een spotprent over Jezus kan, maar een over Mohammed is uitgesloten.

“Je moet goed bedenken dat deze hardheid in de islam van het Midden-Oosten nieuw is. Ze dateert van na de Iraanse revolutie. Er zijn tal van narren en spotters geweest in het verleden. Mijn opa is een bekende koerdische dichter. In de jaren vijftig schreef hij een gedicht waarin hij het paradijs volkomen belachelijk maakt als een plek waar je niet wilt zijn omdat het er vol zit met oude vrouwen en leugenaars. Hij kon dat schrijven en publiceren en er gebeurde niets. Als ik nu in Koerdistan hetzelfde zou doen zou ik voor de rechtbank komen. De radicalisering van de religie is heel recent. In Egypte heeft Sayyid Qutb, de belangrijkste theoreticus van de fundamentalisten, gezegd dat de hele wereld, zowel de islamitische als de rest van de wereld in de jahiliah verkeert, dat is de toestand van afwezigheid van religie, oorspronkelijk het tijdperk voor de islam. Hij heeft dus ook de islamitische samenlevingen als ongelovige samenlevingen bekritiseerd. In 1966 is hij opgehangen door Nasser vanwege zijn denkbeelden. Daarna kwamen er groepen die zijn ideeën overnamen en radicaliseerden; toen kregen we te maken met groepen als Al Kaida. Ook het martelaarschap van zelfmoordterroristen is een recent verschijnsel. Het is in feite een seculier concept met een religieus sausje. De leermeester van Ghomeini, Ali Shariati, bestudeerde in Parijs marxistische ideeën over het bevrijdend karakter van geweld. Denk aan de uitspraak van Marx dat geweld de vroedvrouw van de geschiedenis is en denk aan Frantz Fanon, die begreep dat geweld ook een therapeutische daad van zelfbevestiging kan zijn en die hoopte op een derde weg tussen kapitalisme en socialisme. Voor Shariati was dat de islam. Daar komt de invloed van het nationalisme nog bij. Vanaf de negentiende eeuw is het nationalistische martelaarschap enorm toegenomen, denk aan de Europese soldaten die zingend de Grote Oorlog van 1914 introkken en alle patriottistische dodenherdenkingen. In de grondslag van het huidige sjiiïtische model van martelaarschap dat is ontwikkeld in de jaren zeventig en ook is overgenomen door de soennitische beweging, zie je duidelijk de invloed van radicaal linkse westerse seculiere denkers terug.”

Moet het oude islamitische tijdperk van narren dan niet weer tot leven worden gewekt?

“Ik denk niet dat dat een oplossing is. Er is

nu geen ruimte voor narren, die worden meteen uit de weg geruimd. Het is onmogelijk geworden om religie op een komische manier te kritiseren. Er is revolutie nodig, zoals in Egypte.”

Kan de Egyptische revolutie deze radicale islam de wind uit de zeilen nemen?

“Hoop dat ja, ik hoop dat er een nieuwe gezamenlijke taal wordt gevonden waarin ruimte is voor pluralisme. En dat bereik je niet door religie belachelijk te maken. Dat werkt averechts. Je moet ook bedenken dat de massamedia een nieuwe wereld hebben gecreëerd waarin alles heel gemakkelijk gepolitiseerd raakt. Iets wat in een kleine gemeenschap grappig is, kan nu door miljoenen mensen worden bekeken en heel anders worden opgevat.

Je moet religie dwingen om democratisch te zijn door middel van discussies en debatten; met *parrèsia* dus. Ik ben zelf een voorbeeld van iemand die religie kritiseert, maar omdat ik niet de taal gebruik die vernederend is voor mensen, kan dat. Ik zeg dat er religieuze waarheid is, maar dat er daarnaast andere waarheden zijn. Religiekritiek in de Arabische wereld moet heel serieus zijn. Humor en satire werkt op dit moment niet. Vroeger bestond het, maar nu is dat een gevaarlijke en niet productieve strategie.”

Leven we dan in een humorloze wereld? Zowel in het Westen als in het Midden-Oosten is de figuur van de nar op dit moment blijkbaar niet aan zet.

“Er zijn momenten in de geschiedenis dat je met humor niet verder komt. Ik geloof niet dat we nu zitten te wachten op de lach. Populisten en islamisten kun je niet bestrijden met lachen. Er is een *parrèsiaanse* houding nodig waarmee je de samenleving met de waarheid durft te confronteren in plaats van haar naar de mond te praten.”

=

Literatuur

- Michel, Foucault *Parrèsia. Vrijmoedig spreken en waarheid*, (verschillende vertalers), Uitgever Parrèsia 2004 (1983).
Frantz Fanon, *De verworpenen der aarde*, oorspr. Les Damnés de la terre (1961), Bruna 1973, vertaling Han Meyer (niet meer in de handel).
Sayyid Qutb, *Milestones*, Indianapolis, American Trust Publications 1990.
Mariwan Kanie, *Martelaarschap tussen natie en religie. Politieke liefde, poëzie en zelfopoffering in Koerdisch nationalisme*, 2010 (proefschrift UvA, nog niet in de handel).

Steeds meer kiezers kiezen steeds vaker voor steeds wisselende partijen, heet het. Meer wisselvalligheid, wispelturigheid en onvoorspelbaarheid van de politiek is het gevolg. Telkens nieuwe partijen, telkens andere partijen die populair zijn. Maar het landschap versnipperd niet, het verrechtst.

We laten de dieren en overtuigde christenen voor wat ze zijn. Wat we zien zijn twee van zelfvertrouwen blakende rechtse partijen, VVD en PVV. Dan twee zwalkende middenpartijen, CDA en PvdA. En dan nog wat partijtjes met een zeteltje of acht of tien, min of meer aan de linkerkant. SP, D66 en Groenlinks. Niet zo vreemd dat in deze omstandigheden werd nagedacht over een nieuwe progressieve beweging.

We vergeten het regelmatig, maar partijen komen en gaan. De levensduur van een politieke partij is een jaar of veertig. Niet alleen aan D66 maar ook aan SP en Groenlinks kleeft een bezadigd imago - lekker de stad meebesturen, af en toe een burgemeester scoren en verder hopen op regeringsdeelname. Maar alle mensen die denken dat Nederland beter verdient dan de PVV zijn daar niet echt mee geholpen. Mogelijk wel met serieuze beweging op links. Met een nieuw program (een punt of vier, vijf), met nieuwe logo's en ook wat nieuwe mensen zou zo'n partij voor flink wat ruimte om te ademen kunnen zorgen.

Omdat er baantjes, reputaties en erfenissen op het spel staan, is het een lastig onderwerp. Vergaderen in de luwte is de logische koers. Het was dan ook wonderlijk om te zien dat tot twee keer toe Groenlinks dusdanig krachtige schoten voor de boeg loste, dat de andere betrokkenen kopschuw werden. Eerst stelde Femke Halsema dat de PvdA moest kiezen tussen conservatief ('de SP') en progres-

sief ('Groenlinks'), later stelde Dick Pels dat D66 niet durfde. En passant hielp GroenLinks de meest rechtse regering die Nederland ooit kende aan een meerderheid voor een militaire operatie. Jeetje, wat gek. Daarna wilde niemand meer.

If you break it you own it. In het Nederlands: de vervuiler betaalt. De last rust op Groenlinkse schouders om de luchtverfrisser door het progressieve nest te blazen. Te weinig macht om in de regering te raken, maar net genoeg invloed om vernieuwing bij links tegen te houden, dat is geen ontspannen profiel.

Los van de carrièreplannen van actieve politici is er één hindernis voor een tamelijk brede progressieve volkspartij in Nederland. Dat is niet het onderscheid tussen progressief-conservatief. Het debat binnen links over vernieuwing van de verzorgingsstaat bestaat uit verschillen die door de liberaler georiënteerde partijen (GroenLinks, D66) in de media uitvergroot werden om hun 'modernere' profiel te onderstrepen. Nu Pechtold en Sap de cheerleaders van Rutte dreigen te worden, zullen ze hun liberale knopen wel weer eens natellen.

De cruciale hindernis is het onderscheid tussen pak en trui. De in the closet corpsballen van D66 vermoeden bij sommige Groenlinkers nog dat ze een das kunnen strikken. Maar van de rare accenten van SP'ers worden ze nerveus. En dat geldt vice versa voor de SP, waar men één goudgerand brillette nog wel verdraagt, maar dan alsjeblijft geen Van Bommels eronder. Het is een cultureel wantrouwen, dat minder met opleiding of sociaal-economische oriëntatie te maken heeft dan met nestgeur. Maar dit is een pathetisch onderscheid. De tegenstellingen binnen het Amerikaanse Democratische kamp of binnen het Britse

Labour, zijn beduidend groter dan het getut over toilet versus wc. Omdat er in Nederland veel partijen bestaan, worden er veel opdrachten tot kiezersonderzoek gegeven, en daar komen dan veel verschillende 'profielen' uit, van allerlei groepen met totaal uit elkaar liggende 'wereldbeelden' en 'leefstijlen'. Alsof je niet in een halve dag van Baarn naar Oss fietst.

De kern is dat de tijdgeest en de demografie tegen links zijn. Rechtse politici lijken een persoonlijk offer te brengen, linkse politici lijken vooral op voordelen te vlassen. En er komen steeds meer oudere mensen die eerder wat te verliezen dan te winnen hebben. Er blijven genoeg groepen mensen die nog vooruit willen. De opgave is om die jongeren, vrouwen, migranten, verlichte bestuurders, maatschappijcritici en doorsnee werknemers in de marktsector, tot één coalitie te smeden. De bal ligt nu bij Groenlinks om dat op een bescheiden manier aan het uiteenlopende kader uit te leggen. Wanneer ze de spagaat tussen een met gezichtsringen doortimmerde veganistische achterban en een dossiervretende partijtjop kan volhouden, moet Jolande Sap toch ook wel een rookworst in het pochet van Rinnooy Kan kunnen schuiven?

Doorsukkelen is een leuk alternatief. Want wie weet word je zelf nog eens burgemeester. En ik geef het meteen toe: mij lijkt het ook wel wat, een beetje zwaaien naar de burgers en handen schudden.

=

Menno Hurenkamp is volkomen onafhankelijk journalist en politicoloog en bovendien hoofdredacteur van S&D, maandblad van de wiardi beckman stichting?

Rookworst

MENNO HURENKAMP VANUIT MOSKOU

Wij zijn

Is Geert Wilders de nar van het huidige politieke bestel? Als dat zo is, is iedereen zot. Want Wilders zijn we zelf. De komische personages van satirici als Schippers en Jiskefet zijn werkelijkheid geworden. En of er dan nog wat te lachen valt....

De oplossing voor het probleem Geert Wilders, of voor wat het oprukkende populisme in de politiek, de kunsten en de cultuur wordt genoemd, begint met de simpele erkenning dat niet Geert Wilders, maar wij zelf het probleem vormen – en ik bedoel dat in het geheel niet moralistisch. Ik bedoel gewoon dat wij in feite Geert Wilders zijn.

Om dat te begrijpen is het goed om allereerst vast te stellen wat wij *niet of niet meer* zijn – beter: niet meer *kunnen* zijn.

Wij zijn niet langer in staat Rob Riemen te zijn. Rob Riemen is de directeur van de stichting *Nexus*, een onafhankelijke maar ook gesubsidieerde stichting die het intellectuele debat maar vooral ook de westerse beschaving verdedigt tegen de barbarij, tegen het populisme, tegen verplating en vertrossing, tegen culturrelativisme, wansmaak en verloedering. Rob Riemen heeft onlangs een essay geschreven waarin hij stelt dat Wilders en de PVV simpelweg *fascistisch* zijn. Wie

Wilders zegt, zegt tegelijk Mussolini, Hitler, NSB, enzovoorts. Dat kwaad, die barbarij, is maar met één middel te bestrijden: grof geweld. Dat laatste zegt Riemen niet, maar dat is wel de manier waarop het fascisme uiteindelijk is verslagen. Het is in ieder geval niet de beschaving, de rede of het fatsoen, de Verlichting of de *adel van de geest*, zoals Rob Riemen dat zelf noemt, die het fascisme ten val hebben gebracht. Misschien zou je moeten erkennen dat zonder de massale opofferingsgezindheid van de geallieerde legers en misschien ook zonder het verzet van delen van de Europese bevolking het fascisme nooit verslagen zou zijn. Maar je kunt met bijna evenveel recht zeggen dat het fascisme nooit zou zijn verslagen zonder de niets ontziende vernietigingskracht van de bombardementen op Dresden, Hamburg, Berlijn en de atoombommen die op Hiroshima en Nagasaki zijn gegooid.

Terug naar Rob Riemen, want het is juist de beschaving die hij zegt te verdedigen als enig antidotum tegen de verloedering, die niet meer bestaat – of beter wellicht: die nooit bestaan heeft op de manier waarop Rob Riemen zich dat voorstelt. Zijn 'adel van de geest' verwijst naar een culturele elite van burgers die met de partituur op schoot naar Mahler luisteren, die zelf pianosonates van Mozart spelen en die bedachtzaam door het museum schuifelen om tenslotte 's avonds voor het naar bed gaan nog een hoofdstuk uit de *Toverberg* van Thomas

Mann te lezen. We hebben het hier over de zelfverzekerde burgerlijke elite van het opkomende kapitalisme van de negentiende en vroege twintigste eeuw. Die elite is niet meer, en de massapolitiek van het fascisme was in zekere zin haar Waterloo. Dat fascisme was zoveel als het onderbewustzijn van de beschaafde burgerij – het verving fatsoen door gehoorzaamheid, beschaving door kadaverdiscipline en de openheid van het moderne publieke leven door de geborgenheid en eenheid van de ene Natie. De belangrijkste waarde van het fascisme was solidariteit in eenheid: één natie, één volk, één leider. Het individu hield op te bestaan, of loste op in de veilige collectiviteit van Partij en Beweging, iets wat het fascisme deelde met het communisme, maar ook met socialistische experimenten als de kibboetsim, of de soms ook uiterst beklemmende beslotenheid en geborgenheid van de christelijke zuilen in het vooroorlogse Nederland.

Sjef van Oekel

Aan die werkelijkheid hebben wij – en daarmee bedoel ik de drie generaties die na de Tweede Wereldoorlog zijn geboren, een eind gemaakt. Dankzij het mei '68 van de babyboomers, het no future van de lost generation, en de neoliberale newconomy van de netwerkgeneratie leven we inmiddels in een nieuwe, tweede moderniteit, de vloeibare moderniteit, waarin vrijheid opgevat als flexibiliteit en mobiliteit de dominante

Wilders

waarde en machtsfactor is geworden. In die realiteit moet het huidige populisme gesitueerd en begrepen worden. Zoals de fascistische discipline het andere gezicht van het burgerlijke fatsoen was, zo is de populistische bothed het andere gezicht van de postmoderne vrijheid, flexibiliteit en vlotheid. Er is sprake van een vloeiende overgang tussen de onbekommerde nikszeggendheid van Matthijs van Nieuwkerk en de botte humor van Paul de Leeuw en de kopvoddentaks van Geert Wilders of het 'Ik zeg wat ik denk, en doe wat ik zeg' van Pim Fortuyn. Niet voor niets doen de PVV kamerleden die momenteel van het ene in het andere schandaal vallen, zo ontzettend denken aan personages die rondliepen in Wim T. Schippers' postmoderne antitelevisie rond Sjef van Oekel, Barend Servet en Evert van der Pik, of aan de pitbullsmokings uit Jiskefet. Nu ontdekken we dat de personages die voortkwamen uit het absurdisme en de ironische overdrijving van Schippers en Jiskefet deel van onze politieke en culturele werkelijkheid zijn geworden. Geert Wilders is geen product van de straat, maar van de hyperrealiteit van de media. Zijn stem des volks is geen stem van het volk, maar van minimaal twee groepen, die beide product zijn van de vloeibare of flexibele, hypermobile wereld van de neoliberale moderniteit, door Henk Hofland aangeduid als de coalitie van patsers en plebejers. De patsers zijn de relatieve winnaars van de neoliberale economie, flitskapitalisten en nieuwe rijken die het wel afkunnen zonder overheid, plebejers de

relatieve verliezers van diezelfde economie: zij die niet meekunnen in de kenniseconomie en zich in de steek gelaten voelen door de politiek als zodanig en door de sociaaldemocratie in het bijzonder. Beide groepen stellen tegenstrijdige eisen aan overheid en politiek: ze willen zoveel mogelijk vrijheid (net als wij), ze willen kunnen zeggen wat ze denken (net als wij), maar ze willen ook bescherming en veiligheid, dat wil zeggen behoud van de klassieke verzorgingsstaat dan wel meer controle en zero tolerance, en vooral bescherming tegen vreemdelingen die de banen inpikken en de buurt verpesten, maar dan toch ook weer meer vreemdelingen om het nederige werk te doen. Over dat laatste denken wij doorgaans anders, en dat komt omdat wij gemiddeld hoger opgeleid zijn en geen moeite hebben met de flexibiliteit en mobiliteit van de internationale kenniseconomie. Daarom hebben de populisten vooral aan ons de pest – waarbij 'ons' kan staan voor 'linkse kerk', 'Den Haag', 'de politiek', 'de elites', de 'grachtengordel', en tenslotte voor 'subsidieslurpers'.

Maar hoe duidelijk deze kloof ook is, toch zijn wij net als zij: ook wij houden er een hedonistische levensstijl op na (niet via kiloknallers maar via slow food en goede wijn), ook wij zijn fanatieke consumenten (niet van kamervullende flatscreens, maar van iPads), ook wij downloaden onze muziek gratis van internet (ook wij zijn dus dieven), ook wij houden van popmuziek (niet van Jan Smit, maar wel van Prince of Amy Winehouse), ook wij koesteren

onze vrijheid en ook wij hebben soms behoefte aan bescherming door een verzorgende dan wel straffende of controlerende overheid.

ADHD

Geert Wilders is kortom niet veel meer dan ons slechte geweten, ons zwakkere zelfbeeld, hij is aan de ene kant een soort ADHD-uitvoering van wie wij zelf zijn, en aan de andere kant onze ergste nachtmerrie over wat er van ons kan worden: niet geslaagd, miskend, achtergelaten, vergeten. En daarom is er geen eenduidige oplossing voor het populisme dat Wilders vertegenwoordigt. Hooguit kunnen we stellen dat we in al onze flexibiliteit en vrijheidsdrang de verzorgingsstaat wat al te makkelijk uit handen hebben gegeven, dat we ons wat al te makkelijk hebben uitgegeven voor de kosmopoliet die overal thuis is en alles begrijpt, dat we de beperkingen en bekrompenheden van onze eigen cultuur en ons eigen wereldbeeld te weinig hebben ingezien. Wie een week avond aan avond naar 'De Wereld Draait Door' kijkt met een beetje antropologische blik, zal heel langzaam inzien hoe treffend de Wilderiaanse beeldspraak over 'linkse kerk', 'grachtengordel' en 'subsidieslurpers' feitelijk is. En wat je dan vooral ziet (afgezien van het feit dat je vooral naar jezelf kijkt), is dat de hoofdrolspelers nergens meer voor staan – dan voor zichzelf. En vooral dat zij dat zelf niet beseffen. Het is nog maar de vraag of wij het wel beseffen – en in die zin is er geen simpele oplossing voor de populistische uitdaging. Anders dan die

Deze tekst sprak René Boomkens uit bij een van de opvoeringen van 'Geert Wilders - the musical' van toneelgroep mightysociety onder regie van Erik de Vroedt (meer over deze musical in de vorige Helling).

Lof der Zot

Bijtende spot in een quasi lachwekkend jasje: Erasmus wist precies hoever hij kon gaan. Leo Molenaar leidt *De lof der zotheid* in en vraagt zich af of dergelijke narrentaal vandaag nog wenselijk en mogelijk is.

Vijfhonderd jaar geleden publiceerde Erasmus de *Lof der Zotheid*, een boek dat hem de kop had kunnen kosten. Een paar jaar later schreef hij een satire over paus Julius II, de mecenas van Rafael en Michelangelo, die met zijn 'aflatenhandel' de Romeinse Sint Pieter en de Sixtijnse Kapel kon financieren. Erasmus heeft deze collaborateurskunst nooit kunnen waarderen. In deze *Julius Exclusus* komt de overleden legeraanvoerder en kerkvader bij de hemelpoort, met tienduizende engelen die hij het paradijs had beloofd, om door sleutelhouder Petrus te worden weggebonjourd. Erasmus publiceerde dit anoniem, en bezwoer bij herhaling, als de apostel Petrus op Gethsemane, dat hij er niets mee te maken had ("ik ken dat boek niet"). Hij haalde zich de haat op de hals van de theologen van de Parijse Sorbonne, en moest vrezen voor de pauselijke en de keizerlijke justitie. Erasmus sprak zich eerder uit voor de opheffing van het celibaat - "bestaat er een verderfelijker gesel of vloek die de hemel of de hel op ons af kan sturen" - , waarbij hij toespelingen maakte op het seksuele misbruik: "ik zou ervan gaan blozen als ik vertelde tot welke dieptes van perversie mannen die zich tegen de natuur verzetten, vaak zinken". Later propageerde Erasmus de 'belijdenis' van christenen als vrije bevestiging van hun doop. Omdat dit de mogelijkheid opende van een herroeping van het geloof, verklaarde de Sorbonne dat hij een ketter was.

Frontale aanval

Erasmus, bastaardzoon van een priester en een apothekerassistente, was, na het overlijden van beide ouders aan de pest, tegen zijn wil in een klooster opgenomen. Hij ontsnapte door zijn verbijsterende geleerdheid, waarmee zijn meerderen op hun reizen pronkten. Hij kende de klassieke Latijnse en Griekse schrijvers en had Grieks geleerd om het *Nieuwe Testament* te kunnen vertalen. Deze basistekst voor het christelijk geloof was duizend jaar ervoor door kerkvader Hieronymus in het Latijn vertaald. De geest van de Renaissance, 'terug naar de bronnen', had Erasmus bezielde om het evangelie te voorzien van inzichten op taalkundig gebied. Toen hij in *Lof der Zotheid* de bijbel op de korrel nam, koos hij voorbeelden van dwaasheid uit de teksten over Christus. Een paar jaar later verscheen inderdaad Erasmus' vertaling, en stond hij in Europa op een eenzame hoogte van geleerdheid. Hij correspondeerde met paus Leo X en was raadshere van koning Frans I, koning Hendrik VIII en de Habsburgse koning en Duitse keizer Karel V. Zijn lenige Latijn, de taal die alle geletterden in Europa begrepen, maakte school.

De Europese wereld werd beheerst door de theocratie van Rome en de oorlogen van de christelijke vorsten. De kritiek op de misbruiken van de kerk was algemeen. Erasmus, een goede veertiger toen, besloot tot een frontale aanval met behulp van zijn vrouwelijke nar *Stultitia, Zotheid*. In een opdracht aan Thomas More, wiens naam in het Grieks *Moria*, eveneens zotheid betekent, wees hij zijn voorgangers aan: Lucianus, Homerus, Vergilius, Ovidius en Seneca. Hij kende hun werk grondig, had hen in de historische uitweidingen bij duizenden *Spreekwoorden (Adagia)* aangehaald. De boekdrukkunst was uitgevonden en Erasmus' brieven vonden hun weg in druk door Europa. Hij dacht dat 'Rome' door

heid 1511-2011

kritiek van binnen uit hervormd kon worden. Als tegenstanders van *Zotheid* haar van ketterij betichtten, vroeg Erasmus hun wat ze konden verwachten van een zottin? Hij schreef More: "Altijd heeft men aan het vernuft de grootste vrijheid gelaten om straffeloos op geestige wijze de spot te drijven met het dagelijkse leven der mensen, mits die vrijheid niet in bandeloosheid ontaardde". Erasmus, die voor eigen rekening schreef, keerde zich tegen de machthebbers: tegen de paus, tegen de christelijke vorsten, tegen verwaarde theologen en gulzige monniken, tegen geldbeluste bisschoppen en kardinalen, maar ook tegen verwaande taalmeesters en wetenschapsmensen.

Wijze dwaasheid

De *Lof der Zotheid* is een lofredde van de godin *Stultitia* op zichzelf. En op haar dienaressen zoals Eigenliefde, Vleierij, Vergeetachtigheid, Werkschuweid, Genotzucht, Onverstand en Weelderigheid. Zij begint met het behandelen van kindsheid en ouderdom, huwelijk en hartstocht, liefde en vriendschap, oorlog en wetenschap: overal ontwaart zij dwaasheid. Ieder vleit zichzelf en verwerft door pluimstrijkerij zijn eigen gunst. En hoe vermeerderden deze men-

van Rome. De menselijke geest is zo gevormd dat schijn veel meer vat op hem heeft dan de waarheid, beweert *Zotheid*: woon eens een kerkdienst bij. Als de preek over een ernstig onderwerp handelt vallen de mensen in slaap, "maar als de schreeuwer een of ander oudewijvenverhaaltje begint, worden allen wakker, richten zich op en luisteren met open mond". Over godgeleerden, monniken en boetepredikers gaat *Zotheid* tientallen pagina's uit haar dak: alles wat in de hel geschiedt kunnen zij zo haarfijn afschilderen, dat zij daar wel een tijd moeten hebben doorgebracht. Ook bij de pausen staat Zij lang stil: alsof er verderfelijker vijanden bestaan dan goddeloze pausen, die door hun verpestend levensgedrag Christus vermoorden. Vergeleken met de kritiek op de clerus komen de vorsten en de hovelingen, "de meest kruipende, slaafse, laffe en lage wezens", er goed van af, hoewel er weinig van hen overblijft.

Na deze tirade, met een houdbaarheid van eeuwen, volgt een 'christelijk' einde dat veel mensen thans ten onrechte overslaan. De theologen van Parijs en Leuven noemden dat slot destijds godslasterlijk. *Zotheid* geeft daarin voorbeelden die duidelijk maken dat zowel de klassieke literatuur als het *Nieuwe Testament* veel dwaasheid bevat. In de evangeliën koestert Christus een voorliefde voor kinderen, vrouwen en simpele vissers. Van de redeloze dieren voelt hij voor dieren die niets hebben van de slimheid van vossen: hij rijdt op een ezel en bestemt het schaap voor het onsterfelijke leven, het dwaaste dier van alle. Christus ziet zichzelf als schaapherder en stemt in als de apostel Johannes hem aanduidt als 'Iam Gods': "Wat verkondigen deze woorden anders dan dat alle mensen dwaas zijn, ook de vromen? Dat ook Christus zelf om de dwaasheid der mensen tegemoet te komen, ofschoon hij de wijsheid des Vaders was, toch in zekere zin dwaas is geworden." Hij had de zonden weggenomen door middel van de dwaasheid van het kruis, "door zotte en domme apostelen aan wie hij ijverig dwaasheid voorschrijft, hen van de wijsheid afschrikkend, terwijl hij hen

HOLLAND'S BANKROET DOOR DADA

■ N.B. Thuisbezorging
zonder prijsverhoging.

sen zichzelf, zijn daarbij redelijke organen betrokken zoals het oog, het oor of de hand? Maar nee, "veeleer plant het deel, dat zo dwaas en zo belachelijk is, dat men het zelfs niet zonder lachen kan noemen, het menselijk geslacht voort". Zij concludeert dat er geen wijsheid is zonder zotheid, en dat alleen de *Zotheid* het leven dragelijk maakt. Als bekwaam dialecticus verkeert *Stultitia* alle begrippen in hun tegendeel. Zij speelt dat klaar door 'wijsheid' te reduceren tot 'rede', waardoor Haar kritiek vrij spel heeft. Zij heeft de lachers op Haar hand, en kan een potje breken bij de lezers.

In het tweede deel geeft Zij kritiek op de bovenlagen van de samenleving, vooral de geestelijkheid. *Stultitia* geeft lachwekkende voorbeelden van heiligenverering, pelgrimstochten, wijgeschenken, "zo zoet is het volslagen gemis van wijsheid dat de mensen bidden van alles eerder bevrijd te worden dan van de zotheid". Het leven van de christenen krioelt van dolheden, die de priesters bevorderen omdat zij daarbij baat hebben. *Zotheid* stelt de "onware aflatbrieven" aan de kaak, die de kopers zouden bevrijden van hun zonden en immense rijkdom leverden voor de kerk

I.K. BONSET

In 1920 debuteert in het tijdschrift *de Stijl* een opvallende nieuwe medewerker. Het is ene I.K. Bonset, die de levensvisie van Dada propageert. "Wanneer achter 'onzin' een diepere zin schuilt dan die van de norm, is 'onzin' niet slechts geoorloofd maar zelfs noodzakelijk. Zo zal het Dadaïsme nieuwe onverwinnelijke normen scheppen."

Bonset brengt onverwachte spot en anarchie in het serieuze blad waarmee Theo van Doesburg de Mondriaan-stijl propageert. Jaren later blijkt I.K. Bonset een alter ego van Van Doesburg, de naam een verhaspeling van 'ik ben zot'. Op een gepubliceerde foto van Bonset, blijkt Doesburg's verkleede vrouw te staan, de jazz-pianiste Nelly van Doesburg.

Samen met Kurt Schwitters organiseren ze een Dada-veldtocht langs Nederlandse theaters met declamaties van onbegrijpelijke gedichten en dierengeluiden, waar de media direct opspringen en veelal schande van spreken.

Lof der Zotheid 1511-2011

wijst op het voorbeeld van kinderen, leliën, mosterdzaad en mussen, domme en redeloze zaken die alleen naar de leiding der natuur, zonder enige kunst of zorg, hun leven doorbrengen". *Zotheid* concludeert dat "de christelijke godsdienst verwantschap vertoont met de zotheid". Immers, "knapen, grijsaards, vrouwen en gekken scheppen meer dan alle anderen vermaak in heilige en godsdienstige zaken, en staan daarom het dichtst bij de altaren". De stichters van godsdiensten zijn dan ook verbazend onnozel, "en de bitterste vijanden van de wetenschap". Het spreekt vanzelf dat God, de schepper van de wereld, de mensen verbood om te proeven van de vruchten van de boom der kennis, want kennis vergiftigt het geluk. Geen wonder ook dat Christus aan het kruis voor zijn onnozele moordenaars bad: "zij weten niet wat ze doen".

De hoogste zaligheid voor christenen is een soort van waanzin. Wat voor leven in de hemel wensen de vrome zielen? De joodse profeet beloofde hun in het *Oude Testament* "hetgeen het oog niet heeft gezien, en het oor niet heeft gehoord, en in het hart des mensen niet is opgeklimmen, hetgeen God bereid heeft voor die hem liefhebben". Zij die deze zaligheid aan den lijve ervoeren "spreken enkele vrij onsamenhangende woorden en dat niet op de gewone mensenmanier, maar zij geven geluiden zonder zin, vervolgens verandert telkens de uitdrukking van hun gelaat geheel en al; nu eens zijn zij vrolijk, dan weer neerslachtig, nu eens ziet men hen wenen, dan weer lachen, een andere keer zuchten zij: kort en goed, zij zijn in waarheid geheel buiten zichzelf." Later zeiden zij dat zij eeuwig op deze wijze waanzinnig wensten te zijn, en loofden aldus *Zotheid*. Erasmus' lezers waren zich bewust van de gelijkenis met de uitstorting van de Heilige Geest, de kern van het Pinksterfeest, een van de meest heilige passages van het *Nieuwe Testament*.

In dit slot dreef Erasmus de spot met sleutelteksten van de bijbel. Die waren voor hem niet heilig, maar mensenwerk en dus vatbaar voor discussie. Achteraf begrijpt de

DADA I.K.B.

HOLLANDE

MANIFEST 0,96013

Je suis sans nom sans tronc sans importance
je suis tout et rien sans sexe et sans aucune ambition
je suis Rasta-raté Bandit et isolé
Avec mes pieds ma pipe et mon cigare mes gants et mes souliers
je **crache** sur tous les jeunes qui ont l'imbécilité de croire à l'amour l'art ou la science je hais ces 3 dimensions de la sottise des mondes vaques et des enfants précoces avec leurs crânes de **celluloïd**
je crache sur tous les phylosopes ces **Sypholoques**
je crache sur Dieu-Jésus-Marx avec leurs prêtres les eunouques de **bambou** plus embêtant comme les

Als antwoord op den Vraag van

H.H.Redakteuren en Journalisten

of de sokken door den heer

THÉO VAN DoesBURG

OP de DADA-soiRÉE'S IN HOLLAND
gedragen

WIT WAREN

Kunnen wij mededeelen. dat thans als zeker kan
worden vastgesteld datDEZE SOKKEN
NIET WIT

Waren maar

Gris-PERLE (Fil d'Ecosse)

Zij die op deze sokken reflecteeren kunnen tegen toezending van
20 FR (= Fl 3,-) aan ons bureau. Rue du Moulin vert 51 ter. Paris XIV.
een paar bekomen.lezer
de

immense invloed, die Erasmus' boek heeft uitgeoefend. Zelfs ingewijden zien daar soms overheen. Een vertaalster van de *Lof*, Petty Bange, protesteerde in *Trouw* recentelijk tegen het nodeloos verheffen van het boekje: "Het is een zeer leesbaar geheel, geestig, spits en soms ook wel een beetje vilein boek. Maar een van de meest invloedrijke werken, dat lijkt me toch niet." In actuele politieke debatten wordt het als een gegeven aanvaard dat christenen, anders dan veel moslims, gewend zijn aan kritische opvattingen over hun bijbel en dat zelfspot hen niet vreemd is. De bijbel is een historisch boek, en met de tijd veranderen de zeden en gebruiken. De *Lof* legt de grondslag voor de moderne opvatting dat een verantwoordelijk christen zelf mag wikken en wegen over een goddelijke tekst. Hij mag ondanks Onan aan geboortebeperving doen, en zij mag homoseksueel zijn ook al zagen de schrijvers van de bijbel dat twee- en drieduizend jaar geleden heel anders.

Erasmus toont in de *Lof* een lijst kenmerken van universele beschaving: een onbevangen oordeel, nietsontziende kritiek, sublieme zelfspot, wetenschappelijke integriteit, dapperheid en weldadige humor. Het boek heeft veel strijd-bare drukkers en vertalers op de brandstapel gebracht. De 'reislustige' Erasmus, om het eufemistisch te zeggen, heeft die stapels steeds ontlopen.

Erasmus heeft de *Lof* geschreven als onderdeel van een krachtmeting van geleerden, zijn 'Republiek der Letteren', voor een betere wereld. Omdat de kritiek op de theocratie algemeen was, werd Erasmus' kritiek onder geletterden, van laag tot hoog, onderschreven. Hij zette koers op een daadkrachtige hervorming van de katholieke kerk. Zijn project werd tijdens zijn leven doorkruist door twee kerkscheuringen. Een 'protestantse' van onderop door de radicale Maarten Luther, door Erasmus' *Lof* gestimuleerd, die zou leiden tot een honderdjarige oorlog in Duitsland en een tachtigjarige om de godsdienstvrijheid van onze Spaanse Nederlanden. En een Anglicaanse scheuring van bovenaf door Hendrik VIII, omwille van een zoveelste maîtresse, waarbij Erasmus' boezemvriend Thomas More werd gedood. De *Lof* was een vermetele literaire zet van een machteloze, die door de kerkscheuringen werd weggevaagd. Zijn werk werd twintig jaar na zijn dood door de Romeinse curie op de *Index* van verboden boeken geplaatst, met vooraan *Lof der Zotheid*.

Porseleinen toverwereld

Heeft de nar nog betekenis voor de actuele maatschappijkritiek? Natuurlijk hoeft kritiek niet steeds dezelfde vorm aan te nemen. Toch was de *Lof* de proeftuin voor een van de meest geslaagde Nederlandse satires: die van de Haagse nar-

SCHON VIELE BENUTZEN

DAS

ABER nur wenige

VERSTEHEN ES

Van buiten kwadraat van binnen Biedermeier

ren Jacobse en Van Es, de oprichters van de *Tegenpartij*. Van Kooten en De Bie schiepen personages die k  hhagde maatschappijkritiek uitspuugden. Hun scheppers voelden aan dat er een ongezond grote tegenstelling was ontstaan tussen wat er op straat gezegd werd, en wat er in politiek Den Haag gaande was. Als ‘correcte’ kijkers geschokt reageerden op hun teksten, konden zij erop wijzen dat het slechts narren waren. Net als Erasmus deed met *Zotheid*. Twintig jaar voor Fortuyn en Wilders analyseerden zij in literaire teksten wat er aan de hand was, en smeekten zij om een politiek antwoord. Die echte Haagse wereld van de *Tegenpartij* werd niet begrepen door de bewoners van het Binnenhof. Die houden zich nog steeds bezig met een porseleinen toverwereld van ongefundeerd idealisme, zoals bleek bij de instemming van Groenlinks op een politiemissie met F16’s in Afghanistan. Toen het publiekssucces van het incorrecte wereldbeeld van Jacobse en Van Es hun ontwerpers de neus uitkwam, liquideerden zij hen bij een aanval op Het Binnenhof (1982). Die *Tegenpartij*, partij van vrije Hollandse jongens, beleeft nu al twee spraakmakende afleveringen.

Een andere vraag is of de vorm van Erasmus’ satire nog actueel nut kan hebben. Het is dan een voorwaarde voor de satiricus dat er een totalitaire ideologie bestaat, waartegen een wijdverbreide oppositie bestaat waaraan hij kan appelleren, waarbij de anonimiteit van de nar hem/haar helpt te overleven. Het christendom heeft zijn Erasmus al gehad. Denk eens aan het financierkapitalisme dat van binnenuit beschreven zou kunnen worden, waarbij de monsterlijke gevolgen voor mens en natuur van het functioneren van deze wereldwijde moloch zouden worden belicht. De verkoopsuccessen met onthullingen van kleine visjes zoals Ahold of ABNAMRO maken duidelijk wat voor immense behoefte er zou bestaan aan een dergelijke publicatie. Wat de godsdiensten betreft wacht ik met smart op een satire van binnen de islam: dat een ‘nar’ nodig is, heeft Rushdie duidelijk gemaakt. Die schreef meeslepend over de oorsprong van Mohammeds islam en over de drie vrouwelijke goden die Allah in Medina voorgingen: het boek had niet de ridiculiserende strekking van de *Lof*, maar toch waren de rapen gaar. Wat een intense belangstelling zou hiervoor zijn: die zou die van de koranhertalingen van Kader Abdolah ver te boven gaan. De satiricus kan wijzen, net als Erasmus deed, op de vreedzame islam onder het wrede masker van de fundamentalisten. Of neem het communisme van Mao’s China, waar een anonieme ‘nar’ van binnenuit een beeld geeft van de weldadige uitgangspunten van het marxisme in wisselwerking met het huidige staatskapitalisme. Een en ander gelardeerd met de geschiedenis van de communistische partij en voorzitter Mao. Ik kan me dus een stapeltje narrenboeken voorstellen, dat ik niet ongelezen zou laten.

=

Bronnen

Erasmus, Athenaeum, deel 2, *Lof en Blaam* (2004), bevat *Lof van het huwelijk* (over het celibaat), *Lof der Zotheid*, *Brief aan Van Dorp* (verweer tegen kritiek op *De Lof*) en *Julius buiten de hemelpoort*. Voor €14,95, bij De Slegte. Ik gebruik de vertaling van Kan met de jeugdplaatjes van Holbein. Naast Erasmus schilderde hij de hofhouding van Frans I en Hendrik VIII: brood op de plank, net als bij Michelangelo.

Polemieken van auteur rond Erasmus op www.leomolenaar.nl/nieuws/erasmus zoals *De eerroof van Erasmus*, *Rotterdams Jaarboekje*, 2010 (met citaten over de belijdenis) tegen Kisch, Oberman en dominee Jansen. Overgenomen door *De Vrijdenker*.

HET

IS

WIM SCHIPPERS

Op donderdag 16 december 1999 werd in het ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport (VWS) dit kunstwerk van Wim T. Schippers onthuld. Na een maandenlange samenwerking met de Technische Universiteit Delft is het gelukt om de zwaartekracht door stemmen schijnbaar op te heffen. In de vier zijden van de sokkel staan de titel van het beeld gegraveerd: 'Het' · 'Is' · 'Me' · 'Wat' ·
De zwevende steen is te zien in het Museum Boijmans Van Beuningen te Rotterdam. Hij staat in het entreegebied van het museum en is daarom gratis te bezichtigen.

WAT

ME

Een

groene nar?

Is groei en vooruitgang de grootste zothed van deze tijd? Ton Lemaire vindt van wel. Hij keerde de academische filosofie de rug toe en wordt daardoor door wetenschappers nauwelijks nog serieus genomen. Ook werkt hij op de lachspieren van menig moderne groene activist. Is Lemaire een nar?

Ton Lemaire, Nederlands groenste filosoof, is een prachtige nar van de groene beweging. Dat moet ik meteen nuanceren. Ik verzet me tegen het clowneske beeld waarmee Lemaire's critici hem belachelijk maken. Lemaire wordt te gemakkelijk weggezet als de geitenwollensokkenfilosoof die ons tot vervelends toe vertelt dat we onze eigen biologische groenten moeten verbouwen. Ik begrijp waar deze karikatuur vandaan komt, maar meen dat deze Lemaire geen recht doet. Lemaire is te intelligent om als dwaas weggezet te kunnen worden. Zijn cultuurkritiek is radicaal, maar niet zot. En Lemaire heeft misschien de neiging tot preken, maar is daarmee nog altijd geen nar die er simpelweg op los scheldt. Lemaire voldoet dus niet aan beeld van de nar zoals we dat uit de middeleeuwen kennen. Desondanks beweert ik dat Lemaire een echte nar is. Misschien wel het belangrijkste kenmerk van de nar is namelijk dat hij de vorst of de gevestigde orde haar eigen dwaasheid laat inzien. En dat is Lemaire ten voeten uit. Hij is een ware nar als hij de westerse samenleving een spiegel voorhoudt, zonder zelf buiten schot te blijven.

In het voorjaar van 2010 verscheen Lemaire's veertiende en voorlopig laatste boek *De val van Prometheus. Over de keerzijden van de vooruitgang*. Hij bekritiseert hierin het irrationele vertrouwen in vooruitgang, de zotte idee dat wetenschappelijke progressie en technologische innovatie tot een politiek, cultureel of moreel betere wereld zouden leiden. In oppositie met de gangbare overtuiging dat de maatschappij alsmat vooruit moet en dat economische groei hier logischerwijs de motor van is, pleit Lemaire juist voor een 'economie van

het genoeg'. Hij bepleit geen vergroening van onze economie, maar een radicale omslag in ons denken en handelen, waarbij 'consuminderen' de leidraad is. Op zijn boerderij, midden in de Franse Dordogne, probeert Lemaire zoveel mogelijk volgens de principes van zijn eigen boeken te leven. Hij doet wat hij schrijft, en vice versa.

Johan Cruijff

Lemaire werd ooit de Johan Cruijff van de Nederlandse filosofie genoemd, omdat er een aantal uiterlijke overeenkomsten zijn. Ik meen echter dat de vergelijking verder gaat. Beiden kozen voor een leven in het Zuiden van Europa, om vanuit daar Nederland van voetbalcommentaar dan wel van cultuurkritiek te voorzien. Als letterlijke en figuurlijke buitenstaanders kunnen ze spreken zonder rekening te hoeven houden met de gevestigde orde waar ze zelf ooit deel van uitmaakten. Voor Cruijff is dat de professionele voetballerij, voor Lemaire de universitaire filosofie. Bevrijd van ieder dienstverband kunnen ze vrijuit, vrijmoedig en eerlijk spreken. En dat is precies de houding van waaruit de nar tot zijn vorst spreekt. We lachen dan ook hard om Cruijff's wijsheden ("De Argentijnen kennen niet van jouw winnen maar je ken wel van hun verliezen; dat logisch."), maar voetbalminnend Nederland neemt zijn mening intussen nog altijd uiterst serieus.

De altijd serieuze Lemaire is minder vanzelfsprekend een nar dan Cruijff, maar ook hij manoeuvreerde zich in een positie van waaruit hij vrijuit kan spreken. De nar kan zeggen wat hij wil en precies daarom hoeven we hem –zoals Cruijff duidelijk maakt– niet altijd serieus te nemen. Vrijmoedig spreken betekent dus niet altijd vrijmoedig *waarheid* spreken. De beroemde Franse filosoof Michel Foucault sprak tijdens een aantal van zijn colleges over *parrèsia* en laat zien dat dit begrip al in het oude Griekenland verschillende connotaties had. Eén betekenis is babbelen, zonder voorbehoud zeggen wat men denkt. Dergelijke narrentaal is niet aan Lemaire besteed, die zijn woorden juist met de grootste zorg kiest. Als Lemaire *parrèsia* gebruikt dan is dat in de betekenis van *vrijmoedig waarheid spreken*, waarbij het opvalt dat waarheid wordt opgevat als *gedrag*. Degene die vrijmoedig waarheid spreekt, de *parrèsia*stes, is volgens Foucault "iemand die alles zegt wat hij denkt: hij verbergt niets [...] overtuigt niet door gebruik van retorische trucs, maar door zo openhartig mogelijk te laten blijken wat hij zelf gelooft." De *parrèsia*stes, zo stelt Foucault, is geloofwaardig omdat

hij volgens zijn eigen boodschap handelt. Volgens deze definitie is Lemaire de *parrèsia*stes bij uitstek. Hij heeft werk en privé nooit kunnen scheiden: Zijn marxistische dagindeling –overdag een buitenmens, 's avonds een boekenwurm– voldoet volledig aan het ritme dat hij in het boek *Met open zinnen* beschrijft. En zoals vele anderen is Lemaire een hartstochtelijk wandelaar, maar hij schreef er in de avonduren een boek over.

Edele wilde

In *De val van Prometheus* koppelt Lemaire ons rotsvaste vertrouwen in vooruitgang aan de ecologische crisis: hoe kan het dat we in de kracht van technologie en kapitalisme blijven geloven, terwijl het bondje tussen die twee juist tot de vernietiging van ons milieu leidde? Hij ontmaskert het vertrouwen in een technologische oplossing voor de ecologische crisis als een fictie, daar de geschiedenis keer op keer aanwijst dat iedere vooruitgang zijn schaduwzijden heeft: zonder de moderne transport- en communicatiemiddelen waren de concentratiekampen van de Nazi's ondenkbaar geweest. Om nog maar te zwijgen over de atoombom. Er is geen enkele reden om te menen dat de mens nu ineens wel in staat zou zijn de ongewenste neveneffecten van economische en technologische vooruitgang te voorkomen. Het is het tragische lot van de mens dat goed bedoelde initiatieven vaak slecht uitpakken. *De val van Prometheus* staat vol met originele observaties van alledaagse fenomenen, die Lemaire knap aan de geschiedenis van de menselijke hoogmoed knoopt. De grote lijn van het boek verrast daarentegen nauwelijks: Lemaire herkauwt oude thema's, zoals de kritiek op het vooruitgangsoptimisme, waarover hij ook al schreef in zijn studie over Jean-Jacques Rousseau.

Rousseau schrijft in zijn *Vertoog over de ongelijkheid* hoe de mensheid in de loop van de geschiedenis steeds verder van zichzelf en zijn omgeving vervreemde. Onze beschavingsgeschiedenis, zo zegt hij, wordt eerder gekenmerkt doorerval en ontaarding, dan door vooruitgang. Critici hebben er altijd op gewezen dat Rousseau de meest oorspronkelijke, minst geciviliseerde staat van zijn – de natuurtoestand – sterk idealiseerde. De 'edele wilde', zo zeggen zij, heeft nooit bestaan en het getuigt van een naïef, want utopisch denken als Rousseau een 'terug naar de natuur' predikt. Lemaire laat echter duidelijk zien dat Rousseau dit niet voor ogen had toen hij de natuurtoestand als

24 Een groene nar?

conceptueel begin van zijn ‘genealogie van de ontarding’ poneerde. Rousseau begreep zeer goed dat de geschiedenis niet om te draaien is en dat een terugkeer naar een premoderne, ongecivileerde samenleving onmogelijk is. De natuur staat fungeert enkel als het begin van zijn gefingeerde geschiedenis, niet als haar utopische eindstation. Desondanks is het beeld van de naïeve romanticus altijd aan Rousseau blijven kleven. Ironisch genoeg werd Lemaire later tot precies dezelfde karikatuur veroordeeld, terwijl hij nu juist zijn best deed om Rousseau serieus te nemen. Dat komt doordat Lemaire zelf ook niet ongevoelig is voor de mythe van de edele wilde. Van jongs af aan is hij gefascineerd door de archaische leefwijze van de Indianen. Als kind oefende hij dagelijks om Indiaan te worden. De volwassen Lemaire reisde naar Amerika af om een tijdlang bij een groep Sioux verblijven. Als geëngageerd antropoloog onderwierp hij zich zelfs aan een uitputtende zweethutceremonie. Daar ondervond hij dat hij nooit ‘Indiaan met de Indianen’ zal worden, omdat hij nu eenmaal vastzit aan zijn westerse, wetenschappelijke bril. Lemaire’s boek *De Indiaan in ons bewustzijn* laat overtuigend zien hoe het westerse beeld van de Indianen altijd al gekleurd werd door Europese idealen én dat de culturele antropologie als discipline pas kon ontstaan juist dankzij de ontmoeting met de Nieuwe wereld. *De Indiaan in ons bewustzijn* is dus tevens te lezen als een kritisch zelfonderzoek. De ware nar houdt zichzelf niet buiten schot.

Boskabouter

Vervreemding is bij uitstek Lemaire’s thema. Het komt in bijna al zijn boeken terug, bijvoorbeeld in *Filosofie van het landschap*, dat Lemaire schreef toen hij nog aan de universiteit van Nijmegen doceerde. *Filosofie van het landschap* beschrijft de teloorgang van het mythische landschap ten gunste van een meer objectief beschouwde natuur, vanaf de Italiaanse Renaissance tot en met de twintigste eeuw. Lemaire beschrijft het proces van een natuur die steeds verder onttoverd raakt en de mens die een vreemde in zijn eigen omgeving wordt, die zich er niet meer vanzelfsprekend thuis voelt. En dat is precies wat hem zelf gebeurde. Als klein jongetje verhuisde hij met zijn ouders van Rotterdam naar een dorpje in Limburg, waar zijn vader stationschef werd. Al vroeg voelde de jonge Ton zich beter thuis in de bossen en de velden dan tussen de mensen en gebouwen. School was als een gevangenis

en hij wist niet hoe snel hij zich er uit de voeten moest maken, om in de bossen zijn zelfontworpen training tot Indiaan te volgen. Lemaire ging hartstochtelijk van deze grond, deze streek houden en besloot om na zijn studies - culturele antropologie en filosofie - aan de universiteit van Nijmegen te werken, maar in Limburg te wonen. Hij zocht daar de rust die hij in de stad niet vond. Maar de idylle ging niet op. Het Limburgse platteland bleek zwaar verontreinigd door de omringende bio-industrie, de lucht vervuild met de herrie die vele straaljagers er achterlieten. De zeer gevoelige Lemaire kon er steeds minder goed tegen, kreeg een burn-out en besloot zowel Nederland als de universitaire filosofie achter zich te laten. In de autobiografisch getinte essaybundel *Binnenwegen* laat Lemaire weten zich altijd al een buitenstaander gevoeld te hebben, zowel in Nederland als bij de Indianen. Door te emigreren werd hij officieel een vreemdeling.

De Franse Dordogne gaf Lemaire het leefritme dat hem past: overdag werkt hij op en rond de boerderij, ’s avonds is het tijd voor reflectie, voor studie en het schrijven van boeken. Het grootste deel van zijn tijd in Frankrijk woont Lemaire alleen op zijn afgelegen boerderij. De man die ooit debuteerde met een ‘filosofie voor verliefden’ - getiteld *De tederheid* - geeft toe dat dit hem niet altijd gemakkelijk valt. En ook hier, in de *middle of* de Europese *nowhere*, is de menselijke beschaving dichterbij dan gedacht. Ook hier vervuilen straaljagers van de Franse luchtmacht het luchtruim, tot grote ergernis van Lemaire. Deze ergernis is zichtbaar in de boeken die Lemaire na zijn vertrek uit Nederland schreef. Hij toont zich steeds pessimistischer over de staat van de wereld en vult steeds grotere delen van zijn boeken met troostrijke natuurlyriek. Zijn observaties zijn nog altijd genuanceerd en nauwgezet, maar Lemaire ontwikkelde in de loop der jaren helaas ook de neiging om te gaan preken en moraliseren. En dat komt vervelend over uit de mond van iemand die zelf gemakkelijk praten heeft: op het Franse platteland, ver weg van de hectiek van alledag is een ecologische en contemplatieve levensstijl nu eenmaal dichterbij dan in Amsterdam-Zuidoost. Ik zou Lemaire’s leefritme graag willen overnemen, maar kan het me simpelweg niet veroorloven om als een god in Frankrijk op mijn eigen boerderij te wonen. En dat geldt waarschijnlijk voor het gros van zijn lezerspubliek. Het gedrag van de nar kan aanstootgevend zijn en Lemaire roept weerstand op. Zijn oud-collega Hans

Achterhuis suggereert in een scherp en op de persoon gespeeld essay zelfs dat Lemaire zich opzettelijk arbeidsongeschikt liet verklaren om de middelen te vergaren ‘waarmee hij naar Frankrijk kon vluchten’. Hij noemt Lemaire ook nog een ‘Franse boskabouter’ en daarmee is de toon gezet voor verdere ridiculisering van Lemaire’s

voon.

Ik meen dat Lemaire deze karaktermoord niet verdient en sluit me liever aan bij de ‘vroege Achterhuis’ die nog vol bewondering over Lemaire schrijft en spreekt. Ik ben Lemaire dankbaar dat zijn prachtige boek *Filosofie van het landschap* me ooit verleide om filosofie te gaan studeren en zie hem vooral als een oprecht en moedig man die het aandurft om tegen de *common sense* in de hoognodige vergroening van onze cultuur te bepleiten. Lemaire verkondigt een impopulaire boodschap als hij stelt dat we onze verhouding tot de natuur radicaal zullen moeten wijzigen, voordat we totaal vervreemd zijn van het leefmilieu dat we zelf vervuilden. Als de nar te ver gaat, loopt hij het risico onthoofd te worden. Lemaire loopt het risico onschadelijk gemaakt te worden door als boskabouter aan de kant te worden gezet. Ten onrechte: Lemaire is een mooie nar van de groene filosofie, niet haar clown.

=

Literatuur

- Ton Lemaire, *De tederheid: gedachten over de liefde*. Baarn 1968
 Ton Lemaire, *Filosofie van het landschap*. Baarn 1970
 Ton Lemaire, *Het vertoog over de ongelijkheid van Jean-Jacques Rousseau, of: De ambivalentie van de vooruitgang*, Baarn 1980
 Ton Lemaire, *De indiaan in ons bewustzijn. De ontmoeting van de Oude met de Nieuwe wereld*, Baarn 1986
 Ton Lemaire, *Binnenwegen: essays en excursies*, Baarn 1988
 Ton Lemaire, *Wandelenderwijs: sporen in het landschap*, Amsterdam 1997
 Ton Lemaire, *Met open zinnen: natuur, landschap, aarde*, Amsterdam 2002
 Ton Lemaire, *De val van Prometheus: over de keerzijden van de vooruitgang*, Amsterdam 2010
 Jean-Jacques Rousseau, *Vertoog over de ongelijkheid*, Amsterdam 1983, Vert. van: *Discours sur l'origine et les fondemens de l'inégalité parmi les hommes*.
 Michel Foucault, *Parrèsia: Vrijmoedig spreken en waarheid*. Vert. van: *Discourse and truth: the problematization of parrhesia* (bandopname), Amsterdam 1989.
Twijfel aan Europa, een gefilmd portret van Ton Lemaire, Stichting ReRun Producties, Amsterdam, 1998, te zien op de website www.dailymotion.com

Zie voor de polemiek tussen Achterhuis en Lemaire het oktobernummer van *de Gids* uit 1996 en het februarinummer van *de Gids* uit 1997.

Zie de website www.lachmee.nl voor meer uitspraken van Johan Cruiff.

politiek van hemel en aarde

Als politiek inderdaad de kunst van het mogelijke is, dan staat koorddanser Philippe Petit diametraal tegenover de politiek, want hij bedrijft al jarenlang de kunst van het onmogelijke.

Wie ooit de beelden heeft gezien van dat iele figuurtje dat zich 450 meter boven de grond tussen de fameuze Twin Towers van het World Trade Center in New York op een stalen kabel heen en weer beweegt, danst en zelfs hoog in de lucht op zijn rug ligt, zonder vangnet of bescherming, die weet: deze man is volkomen zot. Hij is gek, in de zin dat hij zich buiten de menselijke orde beweegt. Hij tart de menselijke maat. Maar juist daardoor belichaamt hij

alleen letterlijk verbindt hij de uitersten van twee gebouwen, brugpijlers of torens met elkaar, ook figuurlijk leeft hij op de rand. Petit is een perfectionist. Als je het er levend af wilt brengen als koorddanser, kun je niets aan het toeval overlaten. De kleinste beweging kan je fataal worden. Het optreden tussen de Twin Towers op 7 augustus 1974 kostte zes jaar voorbereiding en acht jaar oefening in het koorddansen. Maar ondanks dit perfectionisme zegt Petit het vreselijk saai te vinden om een leven te leiden waarin alles perfect in het gelid staat: "Breaking the rules is part of my life." Optimale beheersing en zucht naar avontuur gaan bij Petit hand in hand. Met zijn kunst daagt hij de vaste orde

breuken en onvolkomenheden dus in, in plaats van uit. De maakbaarheid van de kunstenaar van het onmogelijke is er een die de mens niet zozeer beschouwt als de heerser over de dingen, maar als een deel ervan. Petit legt zijn wil op aan een stalen kabel, maar kan dat alleen door de kabel alle ruimte te geven. Een tegenstrijdige aangelegenheid: "De koorddanser moet tegelijkertijd vechten en zich ontspannen." "De ademhaling van de koorddanser en de beweging van het koord vormen samen een concert, waarbij de adem van de een de beweging van de ander op geen enkele manier belemmert." De relatie met de werktuigen waarmee Petit zijn wonderwerken

moet vertonen, niet de ijle hemel waar Petit zijn werkterrein heeft. Maar de verhouding van hemel en aarde, het onmogelijke en het mogelijke, is voldoende reden om als politicus toch te luisteren naar de inzichten van de koorddanser. Ook de kunst van het mogelijke zit vol verrassingen en krijgt af en toe te maken met het ondenkbare. Muren vallen, dictatoren worden verjaagd, kiezers veranderen. Petit wijst op de gelijkheid van doel en middelen, respect voor zowel mensen als dingen en de erkenning van de vrijheid van elk individu en van elk werktuig waarmee je die vrijheid wilt bereiken. Het diepe bewustzijn dat mensen afhankelijk zijn van de grondstoffen, het materi-

een onmisbaar symbool voor de politiek: hij opent de horizon. "De horizon is geen stip, maar een heel continent", schrijft Petit in zijn boek *Traité du Funambulisme* (1997). Hij toont de tomeloze kracht van een mens met visie. Hij brengt het onvoorstelbare binnen bereik. Door zijn dans tussen de Twin Towers – en door tal van andere acties – toont hij dat dromen werkelijkheid kunnen worden, zelfs de meest buitenissige. In die zin is hij politicus par excellence, koning van de maakbaarheid, belofte dat alles mogelijk is.

Maakbare kunst

Waaruit bestaat de kunst van de Petit? Hij zou gemakkelijk kunnen worden ingezet om de slogan te verkondigen die in onze cultuur in allerlei variaties aanwezig is: je kunt wat je wilt, dus doe wat je wilt. Inderdaad is Petit vaak gevraagd reclamespots te doen, maar dat heeft hij altijd afgewezen. Evenmin laat hij zich sponsoren door welk bedrijf dan ook: "I would have lost my soul, I would have killed my art", aldus Petit in een interview december j.l. voor GrifTV New York.

Philippe Petit is niet zo maar een profeet van het ongebreidelde geloof in eigen kunnen. Wie hem glorieus tussen hemel en aarde ziet balanceren voelt de kleinheid en kwetsbaarheid van de mens. Hij/Zij wordt gegrepen door de angst te pletter te slaan of eenvoudigweg door de wind te worden meegevoerd om voor altijd in het niets te verdwijnen. Petits hemelse kunst confronteert de toeschouwer paradoxaal genoeg met zijn gebondenheid aan de aarde. Maar tegelijkertijd wekt het ongehoorde van zijn voorstellingen bij de kijker het verlangen naar grootse daden en de drang om boven zichzelf en de eigen beperkingen uit te stijgen.

Het geheim van Philippe Petit bestaat in het verbinden van extremen. Niet

der dingen uit. Wanneer hij de politie ontwaart die hem vanaf het dak van het World Trade Center sommeert van het touw te komen zodat kan worden gearresteerd, zie je (in de documentaire *Man on Wire*) een pesterige glimlach op zijn gezicht verschijnen. Hij komt dichterbij, maar vlakbij het dak keert hij om en gaat terug het koord op, waar hij onbereikbaar is voor de lange arm van het gezag. Natuurlijk is alleen al het feit dat hij er met zijn team in geslaagd is in het geheim bijna een ton aan materiaal naar boven te krijgen en de kabel te bevestigen, een klap in het gezicht van het veiligheidsbeleid van de Twin Towers, die in 1974 al wel in gebruik, maar nog niet helemaal voltooid zijn.

Petit heeft zichtbaar plezier in de 'coup'. Hoewel hij na de inrekening in New York nogal bruut de trap naar beneden wordt afgeduwd – volgens hemzelf het gevaarlijkste moment van de hele onderneming – vertelt de agent zichtbaar ontroerd over de dansende wetbreker. Zijn straf blijft beperkt tot het geven van een gratis voorstelling. Hij zal in zijn leven nog vaak worden gearresteerd, (in 2011 al zo'n 500 keer), vooral voor illegale optredens op straat. In een samenwerking waar een ontspannen omgang met de wet bestaat waarbij vooral de geest ervan in het oog wordt gehouden, is ruimte voor acties als die van Petit en zijn team. Zodra een samenleving haar wetten en regels krampachtig handhaaft, is er minder ruimte voor creativiteit. Vandaag zou Petit nooit door de beveiliging van een gebouw als het WTC heenkomen. Tootdat de Twin Towers het symbool werden van dood en angst, hadden ze dankzij Petit een zweem van poëzie over zich, wat de in het begin onpopulaire gebouwen wel konden gebruiken.

Terug naar het perfectionisme van Petit. Dit is gebaseerd op het voortdurend ondervragen van het bestaande, op constante vernieuwing, het sluit

verricht is intens: "The life of your art is in those tools." Hij spreekt over het temmen van het koord zoals een ruiter over een wild paard, dat je om vergeving moet vragen omdat je hem inzet voor jouw doel. Tenslotte is een stalen kabel veel sterker dan een mens. "Wanneer ik de kabel niet respecteer en liefheb om wat hij is, een levend dier, dan kan ik er niet op lopen. Dat gaat alleen wanneer mijn lichaam en geest, mijn lichaam, mijn hart en ziel in volkomen gemeenschap zijn. Dit is het wezen van de kunst van het koorddansen." Het is deze houding die hem een veiligheid biedt die veel groter is dan een nylon vangnet. "I never take a risk, I don't live a dangerous life".

Ondenkbare politiek

Wie een poging doet Petits kunst een politieke vertaling te geven lijkt al snel op het terrein van de utopie terecht te komen, daar waar de idealen ver verwijderd zijn van de werkelijkheid, van de wereld waarin de vaardigheid om compromissen te sluiten beslissend is voor succes. Is er überhaupt voor een politicus iets te leren van een koorddanser? Dat is bepaald niet vanzelfsprekend. Om te beginnen lijkt er sprake van een essentieel verschil. Petit maant de beginnende koorddanser om daarboven vooral de grond uit zijn gedachten te bannen, "de grond, die de ziel verlamt en gevaarlijk is". De politicus kan deze raad niet opvolgen. Al is de dagelijkse taaië werkelijkheid nderdaad al te vaak een reden om maar niet te dromen, al moet je je verwijderen van die realiteit om een nieuw vergezicht te ontwikkelen, toch kan de politicus de wereld van de beperkte mogelijkheden niet uitbannen. Hij moet er uiteindelijk weer naar terug, zoals ook Petit natuurlijk uiteindelijk weer terug moet naar de aarde. Het verschil is: die wereld beneden is de plek waar de politicus zijn kunsten

aal en de andere mensen waarmee ze hun aspiraties verwerkelijken. De mate waarin de politicus deze uitgangspunten erkent, is bepalend voor het niveau van zijn werk. Het 'alles kan, als je maar wilt' blijkt daarmee omgeven te zijn door voorwaardelen. De realisatie van de (politieke) droom, de maakbaarheid van het ideaal van een betere wereld ligt alleen binnen bereik wanneer je je diep bewust bent van de fragiliteit en voorlopigheid van het bestaan. Alleen wie de donkere kant van het leven insluit is geloofwaardig als voorvechter van grote visioenen. Misschien is er daarom wel zo'n trek aan dromen en idealen in de politiek, omdat onze samenleving zich liever afkeert van die duistere kanten dan dat ze de confrontatie ermee aangaat.

Volgens Petit is het een kwestie van de eerste stap zetten. En dat is een grote stap, één waarmee je over je eigen schaduw moet springen. De eerste stap op de kabel, weg van de vaste grond, van de rand van het dak, is de moeilijkste, aldus Petit. Hij maakt de vergelijking met een rots, die feitelijk is opgebouwd uit zandkorrels. Die kun je wegblazen en laten vliegen. Je kunt je wil er aan opleggen. Toen hij de Twin Towers voor het eerst van nabij zag, ging zijn droom om daarboven door de lucht te lopen aan scherven: onmogelijk, het leek absoluut onmogelijk. Een paar dagen later slaagde Petit erin ongezien het dak op te komen en zei daar toen:

"This is clearly impossible. So let's get to work."

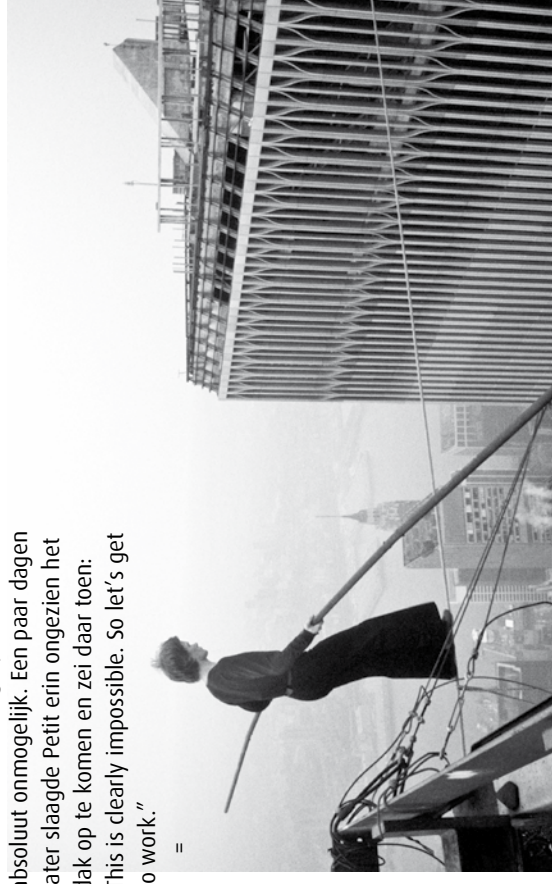
De nar en de zot waren in de middeleeuwen deel van een rondreizende troep van kunstenaars die mensen. Autodidact Philippe Petit (Frankrijk, 1949) is als koorddanser, jongleur, goochelaar en zakkenroller een directe afstammeling van deze middeleeuwse potsenmakers. Wie zijn werk ziet, begrijpt de aantrekkingskracht die deze kunsten in de middeleeuwen op mensen gehad moeten hebben: ze confronteren in al hun adembenemendheid met dood, angst en vergankelijkheid en verlossen daar weer van door de lach die ze losmaken.

Bronnen

Philippe Petit, *Traité du Funambulisme*, Actes du Sud 1997 (herziene uitgave van *The High Wire*, New York 1985)

Man on Wire, film van regisseur James Warsh, 2007.

'Philippe Petit, somebody has to trespass', interview with Laura Flanders on GrifTV New York, 24.12.2010. (<http://www.griftv.org/>)

Hackers:

De affaire rond Wikileaks legde een nieuwe wereld bloot. Hackers zetten regeringen te kijk en ondermijnen informatiesystemen: zijn zij de nieuwe narren? In elk geval doen ze alsof en verdoezelen zo het feit dat ze een nieuwe politieke beweging vormen. Duik in de wondere wereld van anonieme plaaggeesten en creatieve idioten.

De Joker uit 'Batman' en Guy Fawkes uit 'V for Vendetta'. Deze twee emblematische figuren zijn onlosmakelijk verbonden met de anonieme *netizens* die onder de noemer *Anonymous* schuilgaan. In de recente commotie rond *Wikileaks* en de opstanden in de Arabische staten vielen zij de websites van staatsorganen en bedrijven aan. Hun imago van de joker lokt de vraag bijna uit: Zijn *hackers* de nieuwe narren? De meeste commentatoren en experts beschrijven deze online demonstranten inderdaad als narren: puberale, maar daardoor niet minder criminele grapjurken. Door in te spelen op dit culturele stereotype laten zij de politieke betekenis van deze *anons* echter liggen. En misschien is dat wel precies de bedoeling van de activisten: dankzij hun narrijge maskers kunnen ze daarachter doen wat ze willen. In werkelijkheid vallen hun acties namelijk radicaal buiten de gebruikelijke orde; daarom is wat mij betreft de nar een minder passende typering. Die zit immers altijd vast aan de macht. Een betere figuur is de idioot, die alleen bezig is met wat hij zelf maakt en doet.

In de filosofie is de idioot van oudsher degene die zich richt op het eigene. Voor Gilles Deleuze en Félix Guattari zijn de nar en de idioot geen stereotypen, maar 'conceptuele figuren'. De eigenschappen van zo'n gedachtefiguur variëren per tijdperk en per gebruiker. Zo gebruikt de Duitse denker Hannah Arendt de idioot in de oude, negatief-kritische zin als een afschrikwekkende figuur die uitsluitend voor zichzelf wil bepalen wat de werkelijkheid is. De idioot van Deleuze en Guattari daarentegen is een affirmerende en onrepresenteerbare

figuur. Dat wil zeggen dat hij niet iets bestaands vertegenwoordigt, noch op zoek is naar ondeelbare waarheid, maar juist naar het absurde. Het allerhoogste vermogen van het denken is namelijk creëren, aldus de twee denkers. De nieuwe idioot wil datgene bereiken wat voorbij het al gedachte ligt. De nar maakt de koning belachelijk tegen de prijs dat zijn mening buiten het politieke domein valt. Hij creëert niet, maar kritiseert. Toch moet hij oppassen, want de beul is nooit ver en de koning fijngevoelig. De nar is niemand verantwoordelijkheid verschuldigd, behalve zijn eigen nek. De idioot laat zich leiden door de vreugde van het maken, terwijl de nar altijd de schaduw van de koning met zich meedraagt. En dat gaat ver, want wie iemand anders een nar noemt, roept de kroon over zichzelf af. En ook voor de koning is de hakbijl altijd nabij. De huidige afkeer van de links-elitaire 'cultuurpauzen' is dan ook genoeg reden om de nar niet als politiek leidende gedachtefiguur te kiezen. Want jezelf in ernst uitroepen tot nar is hoogmoed en de ander een nar noemen betekent jezelf wegzetten in de benarde positie van de elite.

Scriptkiddies

Wat is eigenlijk een *hacker*? Voor computerprogrammeurs heeft *hacken* minstens drie betekenissen: uitvinden, computerprogramma's schrijven en sleutelen aan digitale veiligheidssystemen. Volgens deze definitie is Henry Ford een hacker en Bill Gates ook. Na de introductie van wetten voor computercriminaliteit is de laatste groep, de beveiligingsenthousiasten, opgedeeld in *white hat*, *grey hat* en *black hat* hackers. Alleen die laatste breken in met kwade bedoelingen. Withoedjes en grijskappen breken ook in, maar laten vervolgens de eigenaar van het systeem weten dat er iets mis is. Een soort slotentesters, maar dan zonder lijfelijke aanwezigheid.

Desondanks heeft de term *hacker* sterk criminele connotaties. Misschien is dat een van de redenen dat oudere hackers de nieuwe generatie afdoen als onwetende pubers. In hun haast zich te distantiëren van de jongere hackers gebruiken de ouderen vaak het denigrerende *scriptkiddies*. Deze *kids* programmeren niet (alles) zelf, maar maken programma's en applicaties door de juiste onderdelen bij elkaar te harken. De oudere hackers beweren dat de kids geen plannen hebben, noch echte technologische kennis. Het zijn geen echte hackers en daarmee is de kous af.

Ook Rop Gonggrijp, Nederlandse hacker van het eerste uur, oprichter van *Xs4all*

narren of

en succesvol criticaster van de stemcomputer en de OV chipkaart, zet de kids weg als narren en maant deze plaaggeestjes zich volwassen te gedragen. Een gemiste kans, zeker omdat de Amerikaanse justitie inmiddels zijn twittergegevens heeft opgeëist vanwege zijn connecties met *Wikileaks*. Technologisch gezien heeft Gonggrijp misschien weinig gemeen met de kids, maar politieke affiniteit lijkt er wel degelijk te zijn. Is het onderscheid *hacker-scriptkid* wel van wezenlijk belang als het enige verschil technologische kennis is? Immers, de grollen van deze vermeende internetrollen zijn voor de meeste toeschouwers net zo onbegrijpelijk als andere, nog buitenissiger digitale capriolen. En dat de één een kast koopt en de ander hem zelf maakt is nog geen reden om de kopers te kleineren. Waarschijnlijk heeft de minachtende benaming ook te maken met een verschil in opvatting over tactiek en strategie. De *scriptkids* zijn namelijk berucht om hun aanvallen op allerlei websites, iets waarvan de meeste oudgedienden (zegen te) gruwen.

Keldertrollen

Ook *Wikileaks* kreeg te maken met het negatieve imago van hackers. Dat de organisatie zich weinig aantrekt van de wil van de gevestigde macht is inderdaad zonneklaar. Julian Assange probeerde de organisatie echter acceptabel te maken voor het grote publiek door zich in 2009 op te werpen als woordvoerder, terwijl dat niet overeenkomt met de diffusie werkwijze van *Wikileaks*. Het leek even te werken: sinds Assange het publieke gezicht van *Wikileaks* werd, is de organisatie snel in faam gegroeid (ook de belangrijke nieuwsfeiten die *Wikileaks* blootlegde droegen daar uiteraard aan bij). Assange slaagde er een tijd lang in om het imago van de hacker in het voordeel van *Wikileaks* om te buigen. Hackers werden (weliswaar obscure) strijders voor de goede zaak, in plaats van keldertrollen die porno kijken en bankrekeningen plunderen op de maat van hun modem.

Maar dat veranderde snel na de publicatie van de *Collateral Murder* video en de nog steeds voortdurende druppelpublicatie van 200.000 diplomatieke *cables* van de Verenigde Staten. Binnen de kortste keren maakte het stereotype van de kwaadaardige hacker weer opgang.

De commentatoren wisten niet hoe snel ze de activisten van *Wikileaks* moesten afdoen als fundamentalistisch-anarchistische hackers en elitaire nepjournalisten. Machtige Republikeinen, zoals de voormalige voorzitter van het Huis van Afgevaardig-

den Newt Gingrich, schilderden Assange af als terrorist en *enemy combatant*. Dat is niet zo vreemd, aangezien zij zich al sinds Nixon succesvol tegen niet-traditionele waarden keren. Zij schetsen een *culture war* waarbij twee Amerika's – het ene democratisch, elitair, goddeloos en promiscue, het andere republikeins, patriottistisch en godvrezend – om de macht strijden. In Nederland doen Wilders, de christenpartijen en de VVD dat bijna twintig jaar later nog eens dunnetjes over. Door de tegenstanders van de traditionele republikeinse waarden consistent af te schilderen als elitaire freaks, binden de Republikeinen dat deel van de natie aan zich dat zich niet met de culturele revolutie van '68 vereenzelvigd. Met deze populistische tactiek behalen de Republikeinen de macht om krachtige sociale en economische hervormingen naar neoliberale snit door te voeren. De markt krijgt voorrang boven *big government*.

Dit soort culturele en marktgeleide argumenten zijn sterk vertegenwoordigd in de kritiek op *Wikileaks*. Heeft het ideaal van 'gratis nieuws' er niet toe geleid dat Europese journalisten massaal hun baan zijn kwijtgeraakt? Die vraag stelt Jaron Lanier, technojournalist en voormalig hacker, zonder hem overigens te beantwoorden. De Britse socioloog Frank Furedi vindt *Wikileaks* gevaarlijk omdat de site klokkenluiden – eens een moedige daad – te makkelijk maakt. Hij maant tot vertrouwen in de instituties en wantrouwt de anonieme critici ervan. Hij benadrukt de institutionele noodzaak tot geheimhouding en zegt dat het publiek genoeg moet nemen met ('recht heeft op') openbaar debat. Men moet niet willen weten wat er achter dat debat schuilt. Lanier beweert ook dat burgers overheden en instituties dankbaar moeten zijn voor hun geheimhouding. Die maakt immers dat burgers zich geen zorgen hoeven te maken over de planning van bijvoorbeeld militaire, diplomatieke of macro-economische zaken. En dankzij dit soort gebabbel weten we inmiddels meer over het symbool Assange en de interne strubbelingen van *Wikileaks* dan we weten over de nieuwsfeiten die de neoklokkenluiders de wereld in hebben geholpen. De oude idioot spreekt over de nieuwe idioot zonder ook maar iets van hem te begrijpen: na een korte oplaring zijn hackers weer de vijand geworden. De strategie van *Wikileaks* om zich voor te doen als een conventionele organisatie en zo de populistische argumenten van de *culture war* voor te zijn, heeft gefaald. De cultuur van informatievrijheid en transparantie van de macht waar *Wikileaks*

idioten

voor staat, is te schimmig gebleken om met een snelle mediastunt te kunnen claimen.

Anonymous

Wikileaks kreeg al snel steun van zogenaamde *anons* die deel uit maken van de online beweging *Anonymous*. In reactie op de media-aanvallen tegen *Wikileaks* trokken verschillende strategisch belangrijke bedrijven hun handen van de organisatie af. Daarop richtte de toorn van *Anonymous* zich op die bedrijven en op overheidsinstanties die *Wikileaks* verketterden. Onder de vlag van *Anonymous* vielen deze *kids* de websites van onder andere Visa, Mastercard, Amazon en Zweedse overheidsinstanties aan en legden ze plat met behulp van DDoS-aanvalen. Dat zijn aanvallen op een website of computernetwerk door zoveel toegangsverzoeken te versturen dat de server tijdelijk onbereikbaar raakt of crasht. Niet lang daarna ontbrandden de opstanden in Tunesië en Egypte en nam *Anonymous* ook de overheidssites van die landen onder vuur. De hackers haalden daar niet alleen sites uit de lucht, ook hackten zij *nodes* (communicatieknooppunten op internet) van de regering. Die stelden zij open voor het twitterende en facebookende publiek. En om de aanvallen makkelijker te maken, ontwikkelden technisch aangelegde *anons* het *Low Orbit Ion Cannon*, een readymade aanvalapplicatie (LOIC). De DDoS aanvallen mogen niet veel meer dan online *sit-ins* zijn, deze minuscule vergrijpen zijn ontzettend uitvergroot onder de wetten tegen computercriminaliteit.

Anonymous is een identiteitsloze, constant veranderende zwerm, een 'ongroep' waar bezoekers anoniem projectvoorstellen doen en ze even anoniem afbranden of oppikken. De orde die ontstaat, is spontaan en tijdelijk. Er zijn geen leiders, hoogstens initiatiefnemers. Per actie verandert de samenstelling en motivatie van de deelnemers. Een beetje zoals neoliberalen zich voorstellen dat de vrije markt werkt. Maar waar cultureel, intellectueel en economisch kapitaal de machtsverhoudingen op de markt scheeftrekken en houden, geldt dat op de communicatiekanalen die de *anons* gebruiken in veel mindere mate. In de discussies op de vrij toegankelijke IRC kanalen (Internet Relay Chat, een chatvorm die groepscommunicatie mogelijk maakt) gebruikt vrijwel iedereen een pseudoniem of blijft anoniem, een bekend fenomeen van indymedia.nl en geenstijl.nl. Gebruikmakend van *collaborative editing platforms* schrijven verschillende mensen aan de geleidende tekst bij een actie, die anderen

onmiddellijk vertalen. Justus Uitermark, die als socioloog aan de Erasmus Universiteit Rotterdam recent geïnteresseerd is geraakt in *Anonymous*, noemt deze vorm van communicatie in een interview met ondergetekende dan ook "een benadering van de machtsvrije communicatie van Jurgen Habermas".

Radicaal liberalisme

De vergelijking met *GeenStijl* is ook belangrijk omdat *Anonymous* is opgericht door bezoekers van allerlei *messageboards* en fora die enige gelijkenis vertonen met *GeenStijl*. De grootste Engelstalige site 4chan.org is van deze boards het bekendste. Op dit hyperonderbewuste van het internet lopen politieke discussies, grappen, porno, tekeningen, weetjes, nieuwtjes en videoclips door elkaar. Een favoriet thema is 'Doing it for the lulz'. Dingen doen – een foto van je kat schieten of Osama bin Laden te kakken zetten – om door de grond te gaan van de lach. En 'doing it for the lulz' is ook een leidende beweegreden voor *Anonymous*. Toch zijn de *anons* geen narren.

"4Chan," zegt Uitermark, "is een kweekvijver voor een radicaal liberalisme dat de grenzen van het betamelijke en juridisch toelaatbare opzoekt en overschrijdt." De massale avatarinvasie van online hotels met *nigra's* – zwarte mannen met Afrokapsels en discokleding – was de eerste, absurdistische actie. In de loop der tijd is een groter deel van de acties gericht op het uitdragen van dat radicale liberalisme met directe online actie. "De absurdistische en puberale elementen zijn nog volop aanwezig, maar de doelwitten hebben in de loop der tijd een steeds duidelijker politiek profiel gekregen." Van een aanval op een online spelletje richtte men zich achtereenvolgens tegen een hiphop site, de Scientology Kerk, bedrijven die bescherming bieden tegen digitale piraterij, anti-*Wikileaks* bedrijven en tenslotte de regeringen van Tunesië en Egypte (een completere lijst staat op en.wikipedia.org). De zogenaamde *script-kiddies* mogen zichzelf dan verschuilen achter beelden van narren zoals The Joker en Guy Fawkes, in feite vormen zij "de eerste politieke beweging die internet niet gebruikt als reclamemiddel voor iets in de wereld, maar die eisen formuleert die exclusief te maken hebben met de manier waarop wij het internet dagelijks gebruiken." Overigens gaat er onder de naam *The Jester* ook een echte *hacker* schuil die *Anonymous* bekritiseert en soms zelfs tegenwerkt – een teken van serieuze politieke discussie binnen deze online community.

Anonymous neemt de mogelijkheden van het internet als onderwerp van een politieke claim. *Wikileaks* doet hetzelfde. Beide eisen de rechtvaardige verspreiding en verdeling van informatie. Beiden richten zich op de vrijheid van meningsuiting en keren zich op een bepaalde manier tegen het intellectuele eigendomsrecht. De *script-kids* zijn geen hackers in de technische zin van het woord, maar dat is van ondergeschikt belang met betrekking tot hun politieke oriëntatie. Als ware piraten slaan zij hun enterhaken in de flanken van het establishment. En wat is een hacker anders dan iemand die ergens bij aanhaakt en het subverteert? Alles wat de communicatie verhindert, krijgt de LOIC op zich gericht. Zowel de private sector, bedrijven, als de publieke sector, overheidsorganen, moeten het ontgelden. Deze nieuwe hackers creëren een nieuwe sfeer van gedeeldheid en gemeenschappelijkheid waarover overheid noch bedrijven iets te zeggen hebben. Ze sluiten daarmee aan bij een politiek concept dat filosoof Hans Achterhuis 'gemeenschap' heeft genoemd. Ze zijn bereid deze te verdedigen en delen die gedeelde communicatiesfeer ook met anderen, zoals in Tunesië en Egypte. Zo vertegenwoordigen zij een nieuw politiek bewustzijn, waarvoor geen ultieme technische kennis nodig is om er aan mee te doen. Inloggen, rondkijken en mee discussiëren staat iedereen vrij.

Door zichzelf te verbergen achter het imago van de nar blijven de nieuwe hackers en de vele niet-hackers van *Anonymous* beschermd tegen juridische vervolging voor hun DDoS aanvallen en hun pogingen internettoegang en toegang tot informatie veilig te stellen voor zichzelf en anderen. Dat imago maakt geen aanspraak op waarheid, maar functioneert als afleidingsmanoeuvre om hun identiteit te verbergen. Waar *Wikileaks* nog faalde in de poging om mee te doen met het imagospel, heeft *Anonymous* zich met het lege beeld van de nar een niet kapot te krijgen imago aangemeten, juist omdat dit imago niets over hen zegt. Dankzij dit masker ontkomt deze internetcultuur aan de val van de *culture wars*. Want in werkelijkheid zijn de *anons* geen narren, maar onrepresenteerbare idioten die onder de oppervlakte van Facebook en Twitter nieuwe politieke technieken verkennen met verregaande gevolgen voor de manier waarop staten, bedrijven en individuen zich tot elkaar verhouden. Idioten waar we zowel qua tactieken als technieken nog wat van kunnen leren.

=

Bronnen

Hans Achterhuis, *Het rijk van de schaarste. Van Hobbes tot Foucault*, Ambo, Amsterdam 2003, 1988.

Hannah Arendt, *The Human Condition*, The University of Chicago Press, Chicago 1958.

Gilles Deleuze en Félix Guattari, *Qu'est-ce que la philosophie?* Les Éditions de Minuit, Paris 1991.

Frank Furedi, "Het belang van het lek" in: *De Groene Amsterdammer*, nr. 49, 2010.

Ryan Gallagher, (2011), "What Wikileaks has told us op: <http://frontlineclub.com/blogs/RyanGallagher/2011/02/what-wikileaks-has-told-us.html>

Jaron Lanier, "De gevaren van 'de suprematie van de nerd'" in: *De Groene Amsterdammer*, nr. 1, 2011.

www.collateralmurder.com

http://en.wikipedia.org/wiki/Low_Orbit_Ion_Cannon

www.nettime.org

<http://sourceforge.net/projects/loic/>

<http://wikileaks.indymedia.org>

Verder lezen & kijken

Boekie Woekie: boeken van en voor narren

Boekie Woekie, books by artists, opende in 1986 zijn deuren in een miniscuul winkeltje in het centrum van Amsterdam. Zes kunstenaars wilden hun eigen werk zichtbaar maken in plaats van het thuis opgeborgen in dozen onder het bed laten staan. Vijf jaar en vele wilde gebeurtenissen later trokken de drie overgebleven kunstenaars, Henriëtte van Egten, Rúna Thorkelsdóttir en Jan Voss, naar een grotere winkel en begonnen behalve hun eigen werk ook dat van anderen aan te bieden.

Dicht opeengepakt vindt de bezoeker er zo'n 7000 titels. Wie er rondkijkt valt van de ene verbazing in de andere; hier zien de boeken er heel anders uit dan in een gemiddelde boekhandel, omdat ze vrijwel allemaal in eigen beheer zijn uitgebracht en zich onttrekken aan de standaards van de commerciële handel. De boeken komen uit vrijwel alle streken van de wereld en zijn met veel liefde en meestal zonder veel commerciële overwegingen gemaakt.

In Europa en daarbuiten is Boekie Woekie bij kunstenaars bekend als de oudste plek waar kunstenaarsboeken te krijgen zijn, onafhankelijk van de faam van de maker. Alle kunstenaars, beroemd of obscuur, worden er gelijk behandeld. Maar Boekie Woekie is meer dan een boekwinkel, het is evenzeer een ontmoetingsplaats en expositieruimte. Voor de drie kunstenaars is de plek een levend kunstwerk in wording, een permanente performance.

Boekie woekie books by artists
Berenstraat 16, 1016 GH Amsterdam
www.boekiewoekie.com
Dagelijks open van 12.00 tot 18.00

3 van de 7000 titels
in Boekie Woekie:

The boy and the bird

Emmett Williams, 1979

Emmett Williams (Greenville USA 1925-Berlijn 2007) sloeg een brug tussen de dichtkunst, het theater en de beeldende kunst, bijvoorbeeld door woorden tot visuele kunst te maken. Tussen 1949 en 1966 woonde hij in Europa en was daar ondermeer de Europese coördinator van de Fluxus beweging, de groep avantgarde kunstenaars die met speelse interventies in de publieke ruimte kritisch en vrolijk verwarring wilde zaaien.

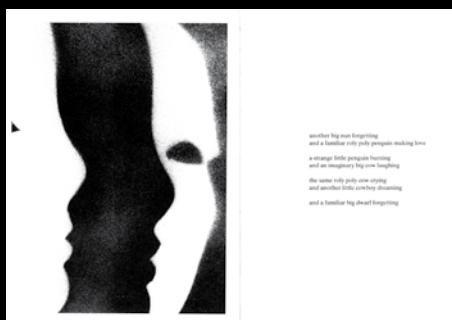
In het boek *The boy and the bird* combineert hij tekst en beeld op een wijze die pendelt tussen verhalend en abstract.

Pas op voor zombies!

Iratxe Jaio + Klaas van Gorkum (red.), *Quedense dentro y cierran las ventanas/ Stay inside. Close windows and doors*, Artisticos, producer of art projects 2008-2009.

Anti-consumentistische zombie-manifestaties in Utrecht Overvecht en het Spaanse Barakaldo. Zombie-optochten in warenhuizen en supermarkten, geïnspireerd door o.a. Zygmunt Bauman.

Het tweetalige boek dat je voortdurend op zijn kop moet houden om te kunnen lezen. Je leest het van links naar rechts en van rechts naar links, van onder naar boven en vice versa. Je leest er over Zombies, de levende doden, als tragische antihelden, reïncarnaties van de oude Joker die een spiegel ophouden voor onze visie op menselijkheid en burgerschap. Een oproep tot een melancholieke revolutie zonder leiders en zonder richting.

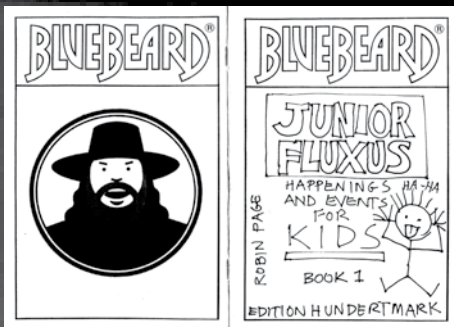

Fluxus voor kinderen

Robin Page, Bluebeard. *Junior Fluxus. Happenings and events for kids, book 1*, Edition Hundertmark 1995

"Wonderlijke gebeurtenis: snij een gat in de teddybeer van je broertje en trek al het vuysel eruit, vul hem dan op met zand en grint en gooi hem in zijn badwater. Als hij drijft, is het een wonder."

Tien handgeschreven pagina's met blauwbaardadviezen voor kinderen, in de absurdistische narrige traditie van de Fluxus beweging. Misschien ook leuk voor PVV'ers: "Ring and Run event: schijt in een krant en duw die door de brievenbus van de burens. Trek aan de bel en ren weg." Nog een dan: "Stille gebeurtenis II: haal de kanarie door de gehakmolen en doe hem terug in zijn kooi."

Francis Alÿs

Expositie tot 27 maart in het Bonnefantenmuseum museum in Maastricht.

Hij duwt een blok ijs door de straten van Mexico-stad, totdat na negen en een half uur alleen nog een plasje water op straat ligt. Een zinloze, zotte actie, zo op het eerste gezicht. Het project heet dan ook *Paradox of Praxis*. En de ondertitel *Sometimes making something leads to nothing* benadrukt nog eens de vluchtigheid ervan. Toch wordt de duwer van het ijsblok ook heroïsch, omdat hij ondanks de zinloosheid doorgaat.

De Antwerpse kunstenaar Francis Alÿs (1959) woont al vijfentwintig jaar in Mexico. Zijn interventies en beelden zijn dromerig en poëtisch en soms absurd, maar ze hebben vaak een politiek-maatschappelijke lading. Zo liep hij in 2004 onder de titel *The Green Line* met een lekkend potje groene verf door Jeruzalem over de lijn die in 1949 was besloten als grens tussen Jordaan en Israëliësch gebied. In 2002 verplaatste hij met vijfhonderd vrijwilligers in Peru een kleine berg tien centimeter. Hij noemde dit project *When faith moves mountains*.

In 2010 kreeg Alÿs het BACA Laureaat, de enige belangrijke prijs voor internationale beeldende kunst in Nederland.

Op www.francisalys.com is o.a. het filmpje te zien waarin hij het blok ijs door de stad duwt:

FRANÇOIS
MOREL

In Frankrijk is er altijd meer dan in Nederland sprake geweest van een politieke traditie van satire. Dit sprookje van de komiek François Morel is daar een voorbeeld van. Tijdens zijn wekelijkse column voor radio France Inter op 11 februari 2011 sprak hij over 'de koning' van Frankrijk.

Er was eens een koning...

Er was eens een koning die zich graag amuseerde. Op de dag van zijn kroning gaf hij een groot feest met zijn rijkste vrienden. Hij maakte een tochtje op een boot die hij van een van hen had geleend. In een luciferdoosje bewaarde hij een kikkertje. Het was het enige wezen in zijn hele rijk dat frank en vrij tegen hem durfde praten. "Sire", zei de kikker, "het volk is opstandig. Uw imago leidt schade. Het volk zou kunnen denken dat u een parvenu bent. Dat doet uw zaken geen goed." "Je hebt gelijk, daar had ik niet aan gedacht...", reageerde de koning grootmoedig, "En dat terwijl ik een onberispelijke overheid wil. Ik verorden dat er voortaan geen Fouquets meer zijn en geen cruises." En hij borg de kikker op in het doosje. Op een dag benoemde de koning zijn zoon, die nog student was, aan het hoofd van een rijke graafschap. "Sire, zei de kikker, het volk is onrustig. Uw imago leidt schade. Het benoemen van uw zoon zou de indruk kunnen wekken dat hij een voorkeursbehandeling krijgt. Dat doet uw zaken geen goed." "Je hebt gelijk", zei de koning begripvol, "daar had ik niet aan gedacht. En dat terwijl ik een onberispelijke overheid wil, zonder voortrekkerij. Ik zal mijn zoon opdracht geven dat hij zijn studie afmaakt." En hij borg de kikker op in het doosje.

Op een dag benoemde de koning een minister die sigaren rookte. Hij hield zo van sigaren dat hij ze met honderden, nee duizenden tegelijk kocht, ze aanbood, uitdeelde en rookte. Het volk zag al die arrogante en kostbare rookpluimen boven het paleis door hun trieste hemel kringelen. "Sire", zei de kikker, het volk ergert zich. Uw imago leidt schade. Al dat geld dat in rook opgaat. Het volk zou kunnen denken dat u profiteurs aanstelt die het publiek belang minachten. Dat doet uw zaken geen goed." "Je hebt gelijk", reageerde de koning ruimhartig, "daar had ik niet aangedacht. En dat terwijl ik een onberispelijke overheid wil: ik zal deze minister afzetten en besluit dat iedereen zijn tabakswaren voortaan op eigen kosten aanschaft." En hij borg de kikker op in het doosje. Op een dag kreeg de kikker lucht van toenaaderingen tussen de schatkistbewaarder en

de meest vermogende man uit het koninkrijk, die vergat om zijn rijkdommen aan te geven. De echtgenote van de schatkistbewaarder van het rijk, die ook de schatkistbewaarder van het samenwerkingsverband van vrienden van de koning was, was in dienst van de meest vermogende man van het rijk. "Sire", zei de kikker, "het volk spreekt er schande van. Uw imago leidt schade. Al die belangenverstrengelingen in de financiële wereld op een moment dat de werkloosheid groeit en de armoede toeneemt. Dat doet uw zaken geen goed." "Je hebt gelijk", zei de koning welwillend, daar had ik niet aan gedacht. En dat terwijl ik een onberispelijke overheid wil. Ik besluit vandaag nog om mijn schatkistbewaarder te ontslaan." En hij borg de kikker op in het doosje.

Op een dag stelde de minister van diplomatie en verre landen aan een bevriende dictator voor om een opstand in dat land neer te slaan met de politie van de koning. De volgende dag werd vermeld dat ze voor haar vervoer door de lucht had geprofiteerd van de vrijgevigheid van een goede vriend van de dictator. Alleen de eerste kamerheer van de koning verdedigde haar nog, maar toen werd bekend dat hij zelf op vakantie was geweest op kosten van een despoot. "Sire", zei de kikker, "ik weet niet meer goed wat ik u moet zeggen. U bent weliswaar de koning van het terugkrabbelen, maar ik zal het u maar eerlijk zeggen, het volk vraagt zich al een tijdje af of u het niet een klein beetje verneukt met uw verhaal over een onberispelijke overheid terwijl iedereen ziet dat uw hele bende van kleine markiesjes zwelgt in hun eigen gekonkel, gesjoemel en een combinatie daarvan." "Je hebt gelijk", antwoordde de koning resoluut, "daar had ik niet aan gedacht. En met vaste hand vermorzelde hij de kikker, die onmiddellijk de geest gaf. Vervolgens gaf hij opdracht om een rapport op te stellen over de gedragscode van het openbare leven, waarmee hij zijn wankelende troon stutte. Sinds die dag kreeg de koning van niemand meer kritiek en hij regeerde nog lang zijn onberispelijke rijk van mooie kindersprookjes.

=

Uit het Frans vertaald door Erica Meijers. Het origineel is te beluisteren op: <http://sites.radiofrance.fr/franceinter/chro/billet-francois-morel/index.php?id=101232>

Theatre of Pain is a graphic icon of the macabre power play occurring in the Caucasus. A brutal, political conflict between Moscow and Grozny, without end; and I'm only talking about the last decade. The root of this deep problem is grounded in the Russian colonisation of the Caucasus during the 18th century.

Theatre of Pain is a European card game, wherein the traditional high cards, such as the Queen, the King, the Jack, are transformed into sinister figures of this ongoing struggle. The perpetuation of the tragedy lies firmly and squarely at the feet of the respective leaders, plus the members of the warring factions involved. The ordinary Caucasian and Russian people are unheard...

Cerberus, 2005.

RAMZAN
KADY
ROV

РАМЗАН
КАДЫ
РОВ

ANNA
POLITKOV
KAJA

АННА
ПОЛИТ
КОВА
СКАЯ

ALEXANDR
LEBED

Александр
Левед

VLADIMIR
POETIN

Владимир
Путин

Борис
Ельцин

BORIS
YELTSIN

Джокер
JOKER

ОНИ УБИВАЮТ ДРУГ
ДРУГА ПОКАЗТО НАМ НУЖА

Джокер
JOKER

THEATRE OF PAIN
ТЕАТР БОЛИ

A

A

COLIN PETERS

Equae omnis ex et repe core pel ex eum
aligendam et as doloris dolupta tempori
busciaerae et del molore sus.
Beri quiam suntio dolore enihiant repel
explicitur apis rendiam enihitibus aut
Ulliquati re nos molupta speritibus aut
il ma nonsequ ossuntioriam est dolum
resecep erferia cus mil et in nonsequam
aut perum nonsed mi. voluptis illanditi te
ernate pos et mo optaque volecae excear
rum faccat quia aliquid et. ut es ex es
dem necti sant.

ZI ZEK:

We kunnen de komende tijd een permanente economische noodtoestand verwachten. Links moet in haar reactie hierop internationalistischer en universalistischer zijn dan ooit. Ze moet er niet voor terugschrikken ook de liberale democratie, die heilige koe, onder kritiek te stellen.

Tijdens de protesten die het afgelopen jaar tegen de bezuinigingsmaatregelen in de eurozone weerklonken – in Griekenland, en op kleinere schaal in Ierland, Italië en Spanje – kwamen twee verhalen naar voren. Het dominante verhaal van de gevestigde orde suggereert een gedepolitiseerde naturalisatie van de crisis: de regulerende maatregelen worden niet gepresenteerd als op politieke keuzen stoelende besluiten, maar als de imperatieven van een neutrale financiële logica. Als we willen dat onze economieën stabiel worden, moeten we simpelweg de bittere pil slikken. Het andere verhaal, het verhaal van de protesterende arbeiders, studenten en gepensioneerden, presenteert de bezuinigingsmaatregelen als een nieuwe poging van het internationale financiële kapitaal om de laatste restanten van de welvaartsstaat te ontmantelen. Zo lijkt het IMF vanuit het ene gezichtspunt een neutrale vertegenwoordiger van discipline en orde, en vanuit het andere een hardvochtige vertegenwoordiger van het mondiale kapitaal.

In beide gezichtspunten schuilt een element van waarheid. De superego-dimensie in de manier waarop het IMF zijn cliëntstaten behandelt, is onmiskenbaar – terwijl het hen berispt en bestraft vanwege niet afbetaalde schulden, biedt het hun tegelijkertijd nieuwe leningen aan waarvan iedereen weet dat ze die niet zullen kunnen terugbetalen, zodat ze dieper de vicieuze cirkel worden ingetrokken van schulden die nog meer schulden genereren. Aan de andere kant functioneert deze superego-strategie omdat de lenende staat, die terdege beseft dat hij het volledige bedrag van de schuld nooit werkelijk zal hoeven terug te betalen, hoopt er in laatste instantie profijt van te trekken.

Misère

Maar hoewel beide verhalen een vleugje waarheid bevatten, zijn ze allebei fundamenteel onjuist. Het verhaal van de Europese gevestigde orde versluiert het feit dat de enorme tekorten zijn ontstaan als gevolg van geweldige injecties in de financiële sector en tevens als gevolg van dalende overheidsinkomsten tijdens de recessie. De omvangrijke lening aan Athene zal worden gebruikt om de Griekse schulden aan de grote Franse en Duitse banken af te betalen. Het ware doel van de garanties van de EU is hulp aan private banken, aangezien zij, als een van de staten in de eurozone failliet gaat, zwaar zullen worden getroffen. Daarentegen getuigt het verhaal van de protesterende groeperingen voor de zoveelste keer van de misère waarin links vandaag de dag verkeert: de eisen van links kennen geen positieve programmatische inhoud en komen alleen voort uit een algemene weigering om de bestaande welvaartsstaat in gevaar te brengen. De utopie van links behelst geen radicale verandering van het systeem, maar het denkbeeld dat men binnen het systeem een welvaartsstaat kan behouden. Opnieuw mag ons hier het vleugje waarheid in het tegenargument niet ontgaan: als we binnen de grenzen van het mondiale kapitalistische systeem blijven, zijn maatregelen om arbeiders, studenten en gepensioneerden meer geld te ontnemen in feite noodzakelijk.

Vaak hoor je dat de ware boodschap van de crisis in de eurozone inhoudt dat niet alleen de euro maar ook het project van het verenigd Europa dood is. Maar alvorens deze algemene uitspraak te onderschrijven, moet je er nog een leninistische draai aan geven: Europa is dood – goed, maar wélk Europa? Het antwoord is: het postpolitieke Europa van aanpassing aan de wereldmarkt, het Europa dat herhaaldelijk in referenda is afgewezen, het Europa van in Brussel zetelende technocratische experts. Het Europa dat zich presenteert als de vertegenwoordiger van de koele Europese rede tegenover de Griekse hartstocht en corruptie, van de mathematiek tegenover de pathetiek. Maar hoe utopisch het ook mag klinken, er is nog steeds ruimte voor een ander Europa: een opnieuw gepolitiseerd Europa, gefundeerd op een gedeeld emancipatorisch project: het Europa dat de bakermat van de oud-Griekse democratie was, van de Franse Revolutie en de Oktoberrevolutie. Daarom moeten we de verleiding weerstaan om op de aanhoudende financiële crisis te reageren met een terugkeer naar volledig soevereine natiestaten, die een gemakkelijke prooi zijn voor het vrij

bewegende internationale kapitaal dat de ene staat tegen de andere kan uitspelen. Meer dan ooit tevoren dient het antwoord op elke crisis internationalistischer en universalistischer te zijn dan de universaliteit van het mondiale kapitaal.

Permanente crisis

Eén ding is duidelijk: na decennia met de welvaartsstaat te hebben geleefd, waarin bezuinigingen verhoudingsgewijs beperkt bleven en vergezeld gingen van de belofte dat alles spoedig weer normaal zou worden, gaan we nu een periode in waarin permanent een soort economische noodtoestand heerst: deze toestand wordt een constante, een manier van leven. Hij brengt de dreiging van nog veel strengere bezuinigingsmaatregelen met zich mee, van besnoeiingen op uitkeringen, van een achteruitgang van de gezondheidszorg en het onderwijs en een onzekerder werkgelegenheid. Links staat voor de moeilijke taak dat het moet benadrukken dat we met politieke economie te maken hebben – dat een dergelijke crisis niet 'natuurlijks' over zich heeft en dat het bestaande mondiale economische systeem op een reeks politieke besluiten steunt – terwijl het tegelijk ten volle beseft dat, voorzover we binnen het kapitalistische systeem blijven, schending van de regels van dit systeem in feite een economische ineenstorting veroorzaakt, aangezien het systeem aan een eigen pseudo-natuurlijke logica gehoorzaamt. Hoewel we dus duidelijk een nieuwe fase van versterkte uitbuiting ingaan, die door de omstandigheden op de mondiale markt wordt vergemakkelijkt (outsourcing etcetera), moeten we ook bedenken dat dit wordt opgelegd door het functioneren van het systeem zelf, dat altijd op de rand van een financiële inzinking verkeert.

Louter hopen dat de aanhoudende crisis beperkt zal blijven en dat het Europese kapitalisme een naar verhouding hoge levensstandaard voor een groeiend aantal mensen zal blijven garanderen, zou dan ook vergeefs zijn. Het zou bepaald een vreemde radicale politiek zijn, een politiek die vooral de hoop inhoudt dat de omstandigheden ervoor zullen zorgen dat ze marginaal en zonder effect blijft. Als tegenwerping van dergelijke redematies moet Badiou's devies *mieux vaut un désastre qu'un désêtre* worden gelezen: liever een ramp dan een non-entiteit. Je moet het risico nemen dat je loyaal bent aan een gebeurtenis, ook al loopt die gebeurtenis op een 'duistere ramp' uit. De beste indicator voor het gebrek aan zelfvertrouwen dat vandaag de dag bij links bestaat, is de

Wat staat lin

bij links heersende angst voor crises. Een waarachtig links neemt een crisis serieus, zonder zich illusies te maken. Het bezit het elementaire inzicht dat crises, ofschoon pijnlijk en gevaarlijk, onvermijdelijk zijn en dat ze het terrein zijn waarop veldslagen moeten worden aangegaan en gewonnen. Daarom is Mao's oude devies toepasselijker dan ooit: 'Alles onder de hemel verkeert in volstrekte chaos; het staat er uitstekend voor.'

Er bestaat vandaag de dag geen gebrek aan antikapitalisten. We zijn zelfs getuige van een overvloed aan kritiek op de gruwelen van het kapitalisme: het wemelt van de journalistieke onderzoeken, tv-documentaires en bestsellers over bedrijven die ons milieu vervuilen, corrupte bankiers die vette bonussen blijven opstrijken terwijl hun bank door overheidsgeld is gered, en sweatshops waar kinderen overuren maken. Hoe wreed dat echter ook lijkt, er mankeert iets aan al deze kritiek: in de regel wordt het liberaal-democratische kader waarbinnen deze uitwassen moeten worden bestreden niet in twijfel getrokken. Ze heeft, expliciet of impliciet, tot doel het kapitalisme te reguleren – onder druk van de media en door middel van parlementaire enquêtes, strengere wetgeving en betrouwbaar politieonderzoek – maar niet om de institutionele liberaal-democratische mechanismen van de burgerlijke rechtsorde in twijfel te trekken. Die blijft de heilige koe die zelfs door de radicaalste vormen van 'ethisch antikapitalisme' – zoals het Sociaal Wereldforum van Porto Allegre en de beweging van Seattle – angstvallig ongemoeid wordt gelaten.

Ultieme vijand

In dit opzicht behoudt Marx' cruciale inzicht zijn geldigheid, vandaag de dag wellicht meer dan ooit. Voor Marx moet het vraagstuk van de vrijheid niet in eerste instantie in het eigenlijke politieke domein worden gelokaliseerd, zoals bij de criteria die de mondiale financiële instellingen aanleggen wanneer ze een oordeel over een land uitspreken: bestaan er vrije verkiezingen? Is de rechtspraak er onafhankelijk? Bestaan er geen verholde drukmiddelen voor de persvrijheid? Worden de mensenrechten er gerespecteerd? De sleutel voor daadwerkelijke vrijheid ligt veeleer in het 'apolitieke' netwerk van maatschappelijke verhoudingen, van de markt tot de familie, waar de voor effectieve verbetering vereiste verandering niet moet komen van politieke hervorming, maar van een transformatie van de maatschappelijke productieverhoudingen. We stemmen niet over wie wat bezit, of over de verhoudingen

tussen arbeiders en directie in een fabriek. Dat alles wordt overgelaten aan processen buiten het politieke domein. De verwachting dat men feitelijke veranderingen kan bewerkstelligen door de democratie naar dit domein 'uit te breiden', door bijvoorbeeld 'democratische' banken op te zetten die door het volk worden gecontroleerd, berust op een illusie. Radicale veranderingen in dit domein liggen buiten het terrein van de wettelijke rechten. Dergelijke democratische procedures kunnen uiteraard een positieve rol spelen. Ze blijven echter deel uitmaken van het staatsapparaat van de burgerlijke klasse, die het ongestoord functioneren van de kapitalistische reproductie als doel heeft. Precies in deze zin beweerde Badiou terecht dat de ultieme vijand vandaag de dag niet kapitalisme, *empire* of uitbuiting heet, maar de naam democratie draagt. De acceptatie van 'democratische mechanismen' als het ultieme kader verhindert een radicale transformatie van de kapitalistische verhoudingen.

Nauw verbonden met de noodzakelijke defetisering van de 'democratische instituties' is de defetisering van hun negatieve tegenhanger: het geweld. Badiou opperde bijvoorbeeld recentelijk de uitoefening van 'defensief geweld' door middel van de instelling van vrije domeinen die zich op afstand van de staatsmacht bevinden, die zijn onttrokken aan de heerschappij van diezelfde staatsmacht (zoals het vroege Solidariteit in Polen) en die alleen geweld gebruiken om zich te verzetten tegen pogingen van de staat om deze 'bevrijde zones' te verpletteren en opnieuw in bezit te nemen. De moeilijkheid met deze formule is dat hij steunt op een diep problematisch onderscheid tussen het 'normale' functioneren van het staatsapparaat en de 'buitensporige' uitoefening van geweld door de staat. Het ABC van de marxistische ideeën over klassenstrijd is echter de these dat een 'vreedzaam' maatschappelijk leven op zichzelf een uiting is van de tijdelijke overwinning van één klasse: de heersende klasse. Vanuit het standpunt van de ondergeschikten en onderdrukten is het bestaan van de staat zelf als apparaat van klassenoverheersing een gewelddadig gegeven. Evenzo betoogde Robespierre dat koningsmoord niet gerechtvaardigd wordt door te bewijzen dat de koning een bepaalde misdaad heeft begaan: het bestaan van de koning zelf is een misdaad, een misdrijf tegen de vrijheid van het volk. In deze strikte betekenis is het gebruik van geweld tegen de heersende klasse en haar staat door de onderdrukten uiteindelijk altijd 'defensief'.

Als we dat niet erkennen, 'normaliseren' we *volens nolens* de staat en accepteren we haar geweld als louter een zaak van bijkomstige uitwassen. Het gangbare liberale devies – dat het soms noodzakelijk is om zijn toevlucht tot geweld te nemen – is onvoldoende. Vanuit radicaal-emancipatorisch gezichtspunt moeten we het omdraaien: voor de onderdrukten is geweld altijd legitiem – hun status is immers het resultaat van geweld – maar nooit noodzakelijk: het is altijd een kwestie van strategische overwegingen of er al dan niet geweld tegen de vijand moet worden gebruikt.

Het onderwerp geweld moet kortom worden gedemystificeerd. Verkeerd aan het twintigste-eeuwse communisme was niet dat het zijn toevlucht nam tot geweld op zich – de greep naar de staatsmacht, de burgeroorlog om die te behouden – maar de wijze van functioneren in bredere zin, waardoor deze vorm van toevlucht tot geweld onvermijdelijk en gelegitimeerd werd: de Partij als instrument van de historische noodzaak, enzovoort. In een memo voor de CIA, waarin hij deze dienst adviseerde hoe de regering Allende moest worden ondermijnd, schreef Henry Kissinger bondig: "Zorg dat de economie het uitschreeuwt." Voormalige Amerikaanse overheidsfunctionarissen geven tegenwoordig openlijk toe dat in Venezuela dezelfde strategie wordt toegepast: de Amerikaanse oud-minister van Buitenlandse Zaken Lawrence Eagleburger zei op Fox News het volgende over de Venezuelaanse economie: "Om te beginnen is die het enige wapen dat we tegen [Chavez] hebben en dat we moeten gebruiken, met name de economische werktuigen om te proberen de economie nog verder te verslechteren, zodat zijn aantrekkingskracht in het land en de regio afneemt." Ook in de huidige economische noodtoestand hebben we duidelijk niet te maken met blinde marktprocessen, maar met hoog georganiseerde, strategische interventies door staten en financiële instellingen die er op uit zijn de crisis op hún voorwaarden op te lossen – en zijn onder zulke omstandigheden defensieve tegenmaatregelen niet geoorloofd?

Het kan niet anders of deze overwegingen zijn fataal voor de comfortabele subjectieve positie van radicale intellectuelen, ook al gaan ze door met de mentale gymnastiek waarin ze gedurende de twintigste eeuw zo veel genoeg hebben geschept: de behoefte om politieke situaties een catastrofaal karakter toe te kennen. Adorno en Horkheimer zagen in de culminatie van de 'verlichtingsdialectiek' in de 'bestuurde

ks te doen?

wereld' een catastrofe. Giorgio Agamben definieerde de twintigste-eeuwse concentratiekampen als de 'waarheid' van het gehele westerse politieke project. Laten we ons echter de figuur van Horkheimer in het West-Duitsland van de jaren vijftig voor de geest roepen. Terwijl hij de 'eclips van de rede' in de moderne westerse consumptie-maatschappij hekelde, verdedigde hij tegelijkertijd diezelfde samenleving omdat ze het enige eiland van vrijheid in een zee van totalitaire systemen en corrupte dictaturen zou zijn. Stel nu dat intellectuelen in werkelijkheid een in wezen veilig en gerieflijk leven leiden, en om hun positie te rechtvaardigen scenario's over ingrijpende catastrofes construeren? Ongetwijfeld moet voor velen, als er sprake is van een revolutie, die revolutie op veilige afstand plaatsvinden – in Cuba, Nicaragua of Venezuela – zodat ze, terwijl hun hart door gedachten aan gebeurtenissen in verre landen wordt verwarmd, verder aan hun carrière kunnen werken. Maar bij de huidige ineenstorting van naar behoren functionerende welvaartsstaten in de hoogontwikkelde industriële economieën nadert voor radicale intellectuelen nu wellicht het moment van de waarheid waarop ze opheldering moeten geven: ze wilden echte veranderingen, en nu kunnen ze die krijgen...

In het domein van de sociaal-economische verhoudingen beschouwt ons tijdperk zichzelf als een tijdperk van volwassenheid waarin de mensheid de oude millenaristische utopische dromen heeft verlaten en de beperkingen van de realiteit met al haar onmogelijkheden heeft geaccepteerd – lees: van de kapitalistische sociaal-economische realiteit. Het gebod 'gij zult niet' is het parool: gij zult u niet inlaten met groot-scheeps collectief handelen, dat onontkoombaar op totalitaire terreur uitlopen. Gij zult niet vasthouden aan de oude welvaartsstaat, die zorgt dat u niet concurrerend bent en tot een economische crisis leidt. Gij kunt u niet isoleren van de wereldmarkt zonder ten prooi te vallen aan het spook van de Noord-Koreaanse *juche* of 'zelfvoorzienendheid'. In haar ideologische variant draagt ook de ecologie haar eigen lijst met onmogelijkheden bij, zogenoemde drempelwaarden – een mondiale opwarming van niet meer dan twee graden – gebaseerd op de 'meningen van deskundigen'.

Het is van cruciaal belang om hier onderscheid te maken tussen twee onmogelijkheden: het onmogelijk-reële van een maatschappelijk antagonisme en de 'onmogelijkheid' waarop het overheersende ideologische veld zich concentreert. De onmo-

gelijkheid wordt hier verdubbeld, ze fungeert als een masker van zichzelf: dat wil zeggen, de ideologische functie van de tweede onmogelijkheid is de vertroebeling van het reële van de eerste onmogelijkheid. De heersende ideologie tracht tegenwoordig ons de 'onmogelijkheid' van radicale verandering te doen accepteren, van de afschaffing van het kapitalisme, van een democratie die niet tot een ontaard parlementair spel is gereduceerd, dit teneinde het onmogelijk-reële van het antagonisme dat dwars door kapitalistische samenlevingen loopt onzichtbaar te laten worden. Dit reële is onmogelijk in die zin dat het het onmogelijke van de bestaande maatschappelijke orde is, het vormende antagonisme daarvan. Dat impliceert niet dat dit onmogelijk-reële niet rechtstreeks kan worden aangepakt of radicaal kan worden veranderd.

Daarom luidt Lacans formule voor het overwinnen van een ideologische onmogelijkheid niet 'alles is mogelijk', maar 'het onmogelijke gebeurt'. Het onmogelijk-reële van Lacan is geen beperking a priori, waarmee in realistische zin rekening moet worden gehouden, maar het domein van de daad. Een daad is meer dan een interventie in het domein van het mogelijke – een daad verandert de coördinaten van wat mogelijk is en schept aldus zijn eigen voorwaarden van mogelijkheid. Daarom betreft communisme ook het reële: voor een communist betekent handelen dat men intervenieert in het reële van het elementaire antagonisme dat aan het huidige mondiale kapitalisme ten grondslag ligt.

Alsof we vrij zijn...

De vraag blijft echter: waar is een programatische uitspraak over het doen van het onmogelijke goed voor wanneer we worden geconfronteerd met een empirische onmogelijkheid, en wel het fiasco van het communisme als denkbeeld dat grote massa's kan mobiliseren? Twee jaar voor Lenins dood, toen duidelijk werd dat er geen pan-Europese revolutie zou komen en Lenin beseftte dat het idee om het socialisme in één land op te bouwen onzinnig was, schreef hij: "Als de volslagen hopeloosheid van de situatie ons, door ertoe te stimuleren dat arbeiders en boeren zich tien keer zoveel zouden inspannen, nu eens de mogelijkheid bood de fundamentele vereisten van de beschaving te scheppen op een manier die verschilt van de West-Europese landen?" (V.I. Lenin, 'Our Revolution' [1923], in *Collected Works*, dl. 33, Moskou, 1966, p. 479.)

Was dit niet het dilemma van de regering Morales in Bolivia, van de regering Chavez in Venezuela en van de maoïstische regering in Nepal? Ze kwamen door 'eerlijke' democratische verkiezingen aan de macht, niet door een opstand. Maar toen ze aan de macht waren oefenden ze die uit op een wijze die in elk geval gedeeltelijk de staat 'buitenspel' zet: door hun aanhang rechtstreeks te mobiliseren en het representatieve netwerk van de partij/staat links te laten liggen. Hun toestand is in 'objectieve' zin hopeloos: de gehele loop van de geschiedenis gaat in wezen tegen hen in, ze kunnen niet vertrouwen op 'objectieve tendensen' die hun kant uit gaan, ze kunnen alleen improviseren en in een wanhopige situatie proberen te doen wat ze kunnen. Verschaft dat hun desondanks echter geen unieke vrijheid? En verkeren wij – het huidige links – niet allen in dezelfde situatie?

Aldus is onze situatie volledig tegengesteld aan de klassieke vroeg twintigste-eeuwse situatie, toen links wist wat er te doen stond (de vestiging van de dictatuur van het proletariaat), maar daarvoor geduldig het juiste ogenblik moest afwachten. Vandaag de dag weten we niet wat we moeten doen, maar we moeten nu handelen, want de consequenties van niet handelen zouden rampzalig kunnen zijn. We zullen worden genoodzaakt om te leven 'alsof we vrij zijn'. We zullen het risico moeten nemen voet in de afgrond te zetten, in volstrekt ongelegen situaties. We zullen aspecten van het nieuwe moeten heruitvinden, alleen om de machine-rie op gang te houden en de goede aspecten van het oude te behouden: het onderwijs, de gezondheidszorg en elementaire sociale voorzieningen. Onze situatie laat zich kortom vergelijken met Stalins uitspraak over de atoombom: ze is niet voor mensen met zwakke zenuwen. Of, in de woorden van Gramsci toen hij het tijdperk kenschetste dat met de Eerste Wereldoorlog begon: "De oude wereld is stervende, en de nieuwe wereld verkeert in zijn geboorteweek: de tijd voor monsters is aangebroken."

=

Dit is een ingekorte versie van Slavoj Žižek, "What is the Left to Do? 'A Permanent Economic Crisis'", *New Left Review* 64, pp. 85–95. Gepubliceerd met toestemming van *New Left Review*.
Uit het Engels vertaald door Guus Houtzager.

14-19 MEI 1997

KUNST

NU SAMEN MET ART AMSTERDAM

woensdag 14 mei 18-22 uur
donderdag 15 mei 11-22 uur
toegangsprijs f 20,-

RAI

vrijdag 16 mei tot en met
maandag 19 mei 11-19 uur
Pas 65, CJP f 17,50

ANTHON BEEKE

Ontwerper Anthon Beeke, geboren in 1940 in Amsterdam, is een kind van de jaren zestig. 'Willem Sandberg plaatste illegaal een lantaarnpaal op het museumplein om zijn expositie-affiches aan te bevestigen. Die paal viel na tien jaar om, omdat de gemeentedienst hem niet schilderde tegen de roest, de paal stond niet op hun kaart. Sandberg inspireerde mij. Ik dacht: als hij zo iets kan maken, dan kan ik het ook.'

Voor de Kunstrai 1997 fotografeerde Beek de ernstig zieke Benno Premsele in de laatste maanden van zijn leven. 'Nothing left to lose, zo ben ik uit de oorlog gekomen', aldus de Joodse Premsele die in 1964 als tweede openlijke homoseksueel (na Gerard Reve) op tv kwam. Hij liet zijn hele leven maatschappelijk van zich horen en eindigde als een belangrijke kunstpaus. Maar hier bijt Premsele als een nar nog een maal van zich af.

GLOBE SPEELT SHAKESPEARE

TROIILUS EN CRESSIDA

Beroemd werd Beeke met de vele affiches die hij maakte voor theatermaker Gerardjan Rijnders. 'Seks is oorlog', luidde het motto van Rijnders voor zijn voorstelling van Shakespeares Troilus en Cressida over de Trojaanse oorlog. De twee vrouwelijke hoofdpersonen worden als hoer gebruikt door de strijdende mannen. Het affiche uit 1980 werd Beeke's meest controversiële: een vrouw als het paard van Troye, ingesnoerd

zoals vrouwen geketend worden door de regels in een mannenmaatschappij. Door enkele van de actrices werd het affiche met afkeer ontvangen en in de straat werd het beklad. Terecht, aldus Beeke: 'Ik heb het recht om ze op te hangen, dat is dictatoriaal, dus anderen mogen reageren. Straataffiches tonen voor Beeke de stad waarin we leven. 'Tolerantie moet je steeds weer bewijzen en dat kan alleen door het te tarten.'

Hoffelijkheid

Net als haar partijgenoot Femke Halsema (zie de vorige Helling) maakt Andrée van Es zich zorgen over de emancipatie van jonge moslimmeiden. Verworven rechten van vrouwen en homo's staan steeds meer onder druk. De stad wordt kwetsbaar. Onlangs hield van Es op een conferentie in Amsterdam een pleidooi tegen gesloten bastions en voor hoffelijkheid – ook als het schuurt.

'Echte' Nederlanders staan positief tegenover homoseksualiteit en zijn voor vrouwenemancipatie. Dat is, kort gezegd, het uitgangspunt van deze conferentie. Maar, zeggen de organisatoren van de conferentie, deze opvatting over de Nederlandse identiteit is ook een middel tot uitsluiting. In het rechtse politieke discours wordt deze opvatting gebruikt om aan te tonen wie er wel en wie er niet bijhoren in Nederland. De organisatoren noemen dit 'seksueel nationalisme'. Naar mijn mening hebben ze daarmee een onderwerp te pakken dat de moeite waard is en erg herkenbaar. De seksuele revolutie is cruciaal geweest voor de vrouwenbeweging en voor homo-emancipatie. Ik behoor tot de generatie die daarmee is opgegroeid en voor wie dat veel waarde heeft. We bevinden ons nu in het politieke decor waarin rechtse partijen deze verworven rechten tot inzet maken van een nationalistische verdediging. Het zijn 'onze' waarden geworden tegenover de waarden van nieuwkomers. Dit seksueel nationalisme staat toe, sterker nog, stimuleert dat mensen zich terugtrekken in hun veilige bastions. De opgave van deze tijd is juist hoe wij uit onze bastions kunnen treden en nader tot elkaar kunnen komen. Hoe komen wij weer met elkaar in gesprek? Burgerschap is een sleutel.

Onder het genoemde seksueel nationalisme gaat mijns inziens een bepaald sentiment schuil, dat nu door rechtse partijen op de agenda is gezet. Het gaat om het gevoel van de teloorgang van progressieve waarden, zoals de vrijheid van homo's om openlijk homoseksueel te zijn, of van vrouwen om hun eigen (seksuele) keuzes te maken.

Laat ik duidelijk zijn: ik neem de signalen dat homo's niet langer hand in hand over straat kunnen, zéér serieus. De mate waarin homoseksuelen een gelijkwaardige positie hebben in een samenleving, is maatgevend voor de tolerantie in die samenleving, zegt bijvoorbeeld futuroloog Peter Schwartz. Maar volgens mij is het onjuist om te denken dat het vroeger allemaal beter was. Het is een misvatting te denken dat het vroeger gemakkelijk was om over seksualiteit te praten en seksueel vrij te zijn en dat ons dat nu is afgenomen door de komst van nieuwe mensen. Laten we eerlijk zijn: het is nooit gemakkelijk geweest. En ondanks de seksuele revolutie die ons zoveel heeft

gebracht, worden vrouwen nog vaak gezien als lustobject. Seksueel geweld is nog steeds een vaak voorkomend delict, ook in huiselijke kring.

Wel is Nederland progressief over homoseksualiteit, zeker wanneer je dit in internationaal perspectief plaatst. In Europa zijn we koploper, bevestigt een recent rapport van het Sociaal en Cultureel Planbureau (*Steeds gewoner, nooit gewoon*). En bij landen als Oeganda of de Verenigde Staten steken we natuurlijk positief af. De veronderstelde teloorgang van progressieve waarden is dus wat mij betreft onterecht. Dit sentiment tot inzet maken van de verdediging van dat wat Nederlands is, is daarom niet productief. Het gaat bovendien voorbij aan de reële opgave waar we voor staan: die van het openstellen van gesloten gemeenschappen, veilige bastions, om gelijkwaardigheid, gemeenschappelijkheid en veiligheid te hervinden.

Kwetsbaar

De bevolkingssamenstelling in Amsterdam is de laatste decennia ingrijpend veranderd. In Amsterdam was in het schooljaar 2009-2010 36 procent van de leerlingen op de Amsterdamse basisscholen van autochtone afkomst. Meer dan vijftig procent had een niet-westerse achtergrond. De vraag of de multiculturele samenleving nou wel of niet geslaagd is, is in Amsterdam dus helemaal niet meer relevant. De multiculturele samenleving is een gegeven.

Maar Amsterdam is wel kwetsbaar. Amsterdam is iets te zelfvoldaan geworden als het gaat om de vanzelfsprekendheid waarmee we tolerantie als een gegeven beschouwen.

Niet dat we die tolerantie hebben verloren, nee. Maar de tolerantie van vroeger schiet nu tekort. De verschillen in de stad zijn groter geworden en vragen mijns inziens méér moeite en inspanning dan tolerantie alleen. Zo hebben we te maken met de terugkeer van religie in het publieke domein en weten we eigenlijk niet zo goed hoe we daar mee om moeten gaan. Het taboe op (praten over) seksualiteit, dat van alle tijden is, zie je nog steeds overal terug, zéker bij jonge mensen. Ik dacht – iets te zelfvoldaan – dat het beeld van vrouwen als Madonna of hoer achter ons lag. Dat is niet zo. Het vormt nog steeds de grootste bedreiging bij de bevrijding van vrouwen en meisjes,

helpt

zeker als het om seks gaat.

De moord op Theo van Gogh speelt ook nog steeds mee in de achterhoofden. Die heeft geleid tot angst voor andere bevolkingsgroepen. Multicultureel onbehagen moeten we serieus nemen.

En dan zijn er nog het toenemende antisemitisme en het geweld tegen homo's. Onderzoeken wijzen keer op keer uit dat negatieve opvattingen over homoseksualiteit overal in de samenleving voorkomen; dat antisemitisme in de Nederlandse samenleving is geworteld, meer dan ons lief is; maar dat bij geweldsuitingen vooral Marokkaanse jongens oververtegenwoordigd zijn.

De manier waarop het publieke debat hierover wordt gevoerd baart mij zorgen. Het debat zoals dat zich afspeelt in de media, de politiek en de samenleving, definieert groepen als een homogeen geheel. Het zijn dus dé Marokkanen die homo's in elkaar slaan en joden discrimineren. Het zijn dé moslims die hun vrouwen onderdrukken. Dit is niet alleen onjuist, het heeft ook een onwenselijk effect. De verontwaardiging over de rol van Amsterdamse Marokkanen bij geweld tegen homo's heeft een negatieve consequentie: alle Marokkaanse Amsterdammers voelen zich in de hoek gezet. "Hoe zit het met de uitsluiting van Marokkanen en met islamofobie?", vragen zij aan mij, "Waarom is daar geen aandacht voor?" De econoom Amartya Sen beschrijft dit effect in zijn boek *Identity and Violence* als volgt: degenen die de islam als probleem zien, praten alleen met moslims over hun geloof en zien nooit meer de mens achter de moslim, met ook nog hele andere belangen, opvattingen en leefstijlen, en zien zeker nooit meer de enorme diversiteit onder moslims. Hiermee wordt groepsidentificatie versterkt. Deze groepsidentificatie versterkt een terugtrekkende beweging van mensen in hun veilige bastions. Er ontstaan gesloten gemeenschappen met gelijkgezinden. De afstand tussen groepen wordt vergroot. De kans om 'een andersdenkende' te ontmoeten wordt verkleind. Maar, zo is mijn overtuiging, in gesloten gemeenschappen, bastions, verliezen mensen binding met de samenleving. Bovendien is mijn ervaring dat in gesloten religieuze gemeenschappen vaak conservatieve waarden domineren die niet veel goeds brengen voor met

name meisjes en vrouwen. De normering van de zedelijkheid, vooral van de zedelijkheid van vrouwen, blijkt juist in gesloten religieuze gemeenschappen springlevend.

Als we geconfronteerd worden met zaken die ons onzeker maken zijn we geneigd om terug te grijpen op 'veilige', collectieve regels. Ook religieuze regels. Deze regels komen onder andere tot uiting in de normering van de zedelijkheid.

Tijdens mijn Kamerlidmaatschap in de jaren tachtig ageerde ik onder andere tegen het feit dat verkrachting binnen het huwelijk destijds niet strafbaar was volgens het Wetboek van Strafrecht. De hele zedelijkheidswetgeving, daterend van 1889, was erop gericht dat een meisje als maagd trouwde, en dat het eerst aan de vaders en vervolgens aan de echtgenoten was om haar eer en zedelijkheid te beschermen. Ik citeer mijzelf uit een Tweede Kamerdebat van 1984, diep in de tijd van de strijd tegen de heteronorm:

"Het hoofddoel was toch wel het hoogste goed uit de samenleving veilig te stellen: het huwelijk en de op voortplanting gerichte heteroseksualiteit. Dat verkrachting binnen het huwelijk niet strafbaar is gesteld is hiervoor illustratief".

Het is altijd de vrouw die als object dient van zedelijke normering. Dat zagen we 25 jaar geleden en zien we nu nog steeds als we naar de positie kijken van meisjes en vrouwen in gesloten, conservatieve gemeenschappen. Antony Hegarty van *Antony and the Johnsons* bracht dit mooi en wijs onder woorden in het VPRO programma Wintergasten in januari j.l.:

"Oftentimes women have been cast in a role of blame. Even the church used that, as they blamed Eve for the introduction of evil impulses. Sexuality or the lure of women was seen as a demonic aspect of their character. They were perceived as being closer to nature or natural impulses, and therefore uncivilized. A lower caste."

Het kan lang duren, kort duren, we kunnen een terugslag meemaken, maar ik ben er van overtuigd dat seksuele zelfbeschikking onvermijdelijk is. De vraag is hoe we hier een constructief gesprek over kunnen voeren. Dat is nog altijd

moelijk. Dat zie je bijvoorbeeld in de COC-documentaire *Help! Een homo in de klas*. Daarin laat het COC zien hoe vrijwilligers van het COC op scholen voorlichting geven over homoseksualiteit. Het viel mij op dat leerlingen het aan de ene kant heel graag willen hebben over seksualiteit. De voorlichters worden overladen met vragen. Maar aan de andere kant vliegen de normerende opmerkingen je om de oren. "Homoseksualiteit is verboden", "het mag niet van de islam", "het is vies", wordt er gezegd. En zelfs: "Ik zou mijn kind opsluiten als hij homo was". Dit soort opmerkingen zijn schokkend en discriminerend en vragen veel, zo niet alles van het incasseringsvermogen van de docenten. En toch moeten deuren en ramen open blijven. Toch moeten dit soort confrontaties mogelijk zijn. Hoe krijg je dit voor elkaar?

Ik sprak afgelopen najaar met jonge moslima's van de stichting Ibno Khaldoun, verbonden aan de Al Kabir moskee in Amsterdam. Zij vertelden mij dat zij te maken krijgen met dezelfde vooroordelen als mijn generatie en vragen voor de voeten geworpen krijgen als "hoe doe je dat met je kinderen?", en "jullie willen toch alleen maar kinderen krijgen?". Daarnaast moeten ze steeds opnieuw uitleg geven over waarom ze een hoofddoek dragen en beargumenteren waarom ze niet onderdrukt worden. Tegelijkertijd zijn er ook jonge vrouwen die de hoofddoek afleggen en daarbij wel degelijk de last van de groepsdwang voelen. Als het gaat om (seksuele) zelfbeschikking en emancipatie heb ik zorgen om jonge moslima's. We weten dat deze meiden vaker kampen met burn-outs en depressies. In Amsterdam blijft de economische zelfstandigheid van jonge moslimvrouwen achter op die van leeftijdsgenoten in de stad. 24 procent van de Turkse/Marokkaanse vrouwen is economisch zelfstandig, tegenover 65 en 71 procent van de Surinaamse/Antilliaanse en autochtone vrouwen. Als ik dat zeg wordt dat als bedreigend ervaren: "We emanciperen zelf wel, wie ben jij om dat op te leggen". Daarachter zit volgens mij onzekerheid over de identiteit, geen vuile was buiten willen hangen, of loyaliteit aan familie. En ook: geen kritiek kunnen verdragen. "Jij weet niet wat het is". Natuurlijk: het is hún

Hoffelijkheid helpt

emancipatie. Maar ik wil ze laten weten dat ik ze niet aan hun lot overlaat in het niemandsland tussen de eigen gemeenschap en de afwijzende samenleving. Ook het gesprek over de positie van religie is belangrijk om te voeren. Femke Halsema stelt hierin een 'derde weg' voor. Zij definieert godsdienstvrijheid als een individueel recht. Daar waar het individu in verdrukking komt, is de vrijheid van godsdienst niet van toepassing. Een lastige kwestie daarbij is precies die positie van het individu. De zware sociale verantwoordelijkheid die veel meisjes en jonge vrouwen voelen om hun familie niet te kwetsen of te schande te maken is echt. Het woord 'onderdrukking' is daar niet geschikt voor, want die verantwoordelijkheid is vaak positief gemotiveerd, uit liefde.

Schurend

Deze zaken maken dat ik teruggrijp op het oude, veelbeproefde begrip burgerschap. Het gaat bij burgerschap niet over kleinburgerlijke kwaliteiten bijvoorbeeld dat iedereen elkaar kent in het dorp. Voor Amsterdam en andere steden draait het om het ontwikkelen van grootstedelijke burgerschapscompetenties, iets waar filosoof Baukje Prins mij op wees. Grootstedelijke burgerschapscompetenties betekenen dat we moeten accepteren dat de multiculturele samenleving schuurt en zal blijven schuren. Het gesprek voeren met mensen die fundamenteel anders tegen het leven aankijken dan jij, bijvoorbeeld over homoseksualiteit, vrouwen en seksualiteit, of over het conflict in het Midden-Oosten. Dat gesprek doet pijn. Er worden dingen gezegd die je raken. Het gaat erom dat wij dit gesprek ondanks de pijn die het doet toestaan en aangaan. Niet weglopen voor de confrontatie.

Ik vind het belangrijk om te benadrukken dat die pijn niet altijd opzettelijk wordt toegebracht. Een belediging is soms onbedoeld, ontstaat uit nieuwsgierigheid en onhandigheid. Sociologe Evelien Tonkens noemt dit 'onbeholpen burgerschap'. We moeten elkaar dus ook meer gunnen in het gesprek. Niet elke misstap hoeft te worden afgestraft. Soms is een herkansing op zijn plaats. Omgangsvormen zijn daarom cruciaal. Die zijn in onze verharde samenleving soms ver te zoeken. Ik pleit daarom voor een terugkeer van de hoffelijk-

heid. Hoffelijkheid, of het Engelse *civility* beschrijft de omgangsvormen waarmee tolerantie, respect en betrokkenheid worden getoond aan de gesprekspartner. *Civility* is daarmee een voorwaarde om een open en constructief gesprek te voeren in een veilige en respectvolle omgeving. Bij het voeren van gesprekken over controversiële onderwerpen is het tonen van *civility* dus erg belangrijk. Naast hoffelijkheid is duidelijke normering noodzakelijk. De stedelijke identiteit zoals het zijn van een Amsterdamer biedt toegang tot het benoemen van de norm. Die maakt het mogelijk te zeggen dat in Amsterdam mensen moeten kunnen worden wie ze willen. Dat er in de publieke ruimte bepaalde omgangsvormen bestaan. Deze norm is geen gegeven en dient constant bevestigd te worden. Daarom is het zo belangrijk, zeker voor gezagsdragers, om steeds duidelijk te maken: discriminatie kan niet. Pesten, geweld jegens homo's wordt niet geaccepteerd.

Volgens Amartya Sen biedt het loslaten van stereotypen en platitudes de ruimte om de mens te zien die daaronder verborgen gaat: een mens met verschillende overtuigingen en rollen. De belangrijkste vraag is hoe individuen deze verschillende rollen combineren en welke verbindingen ze daarin aangaan. Ik wil de stad, het zijn van een Amsterdamer benoemen als de gemeenschappelijke basis waarop Amsterdammers, hoe verschillend ook, zich tot elkaar verhouden. Deze stedelijke identiteit is de deur of het raam dat we zochten. Het besef dat ieder niet alleen tot zijn eigen gemeenschap behoort, maar ook tot die grotere, Amsterdamse gemeenschap.

In deze tijd zijn grootstedelijke burgerschapscompetenties van essentieel belang. Dit stelt Amsterdammers in staat het juk van de slachtofferrol neer te leggen en uit hun 'comfort zone' te stappen. Het maakt dat schurende, pijnlijke gesprekken kunnen worden gevoerd, dat het noodzakelijke onderhoud aan onze samenleving kan plaatsvinden.

=

Deze toespraak werd op 26 januari 2011 uitgesproken onder de titel 'Amsterdam is kwetsbaar' in De Balie te Amsterdam. Het was onderdeel van conferentie 'Sexual Nationalism', georganiseerd door de Universiteit van Amsterdam.

Bronnen

Amsterdam in cijfers 2010, Tabel 6.2.5, p.224

Amartya Sen, *Identity and Violence. The illusion of destiny*, New York 2006.

Andrée van Es, 17 oktober 1984, Behandeling van Wijziging van artikel 240 van het Wetboek van Strafrecht en van enige andere bepalingen (15836).

Antony Hegarty in het VPRO programma Wintergasten 3 januari 2011.

Baukje Prins, *Voorbij de onschuld. Het debat over integratie in Nederland*, Amsterdam, 3e druk 2009.

Evelien Tonkens, *Onbeholpen burgerschap*. Burgerschapslezing van het Soeterbeeck Programma en het Forum voor Democratische Ontwikkeling op 3 ma

WB-Berichten

Vrijzinnig paternalisme

Na de lezingenserie over dit onderwerp in het afgelopen najaar, is het WB bezig vorm te geven aan het gelijknamige boek. Dat zal onder redactie van Dick Pels en Anna van Dijk in het najaar verschijnen.

In de inleiding betogen zij dat we 'vrijheid als ideaal' nog eens goed tegen het licht moeten houden en dieper moeten nadenken over het morele project van GroenLinks en andere progressieve partijen. Emancipatie leidt niet vanzelf tot goed gedrag. Hoe verhinderen we dat het individualisme doorschiet in narcisme, hebzucht en hufterigheid, en hoe kan het groen en sociaal worden gemaakt? Welk idee van het goede leven kan invulling geven aan de vrijheid? Dat veronderstelt een moreel beschavingsproject waarbij we het paternalisme opnieuw moeten uitvinden en moeten stoeien op een vrijzinnige en democratische basis. Voor GroenLinks is dit een interessante uitdaging, omdat de spanning tussen vrijzinnigheid en paternalisme in deze partij altijd voelbaar is geweest.

Tot de auteurs behoren Tsjalling Swierstra & Evelien Tonkens (over 'open paternalisme'), Ruard Ganzevoort (overheid en religie), Bas Eickhout & Casper Thomas ('klimaatpaternalisme'), Erica Meijers & Cas Smitshuijzen (kunst en cultuur), Machteld Wiersma (publieke omroep), Jos van der Lans (nieuwe professionaliteit), Rutger Groot Wassink & Femke Roosma (sociale zekerheid 2.0), Peter-Paul Verbeek (ambient intelligence), Katinka Eikelenboom (voorschoolse opvang) en Anna van Dijk (obesitas).

Populisme in Europa

In samenwerking met de *Green European Federation* bereidt het WB een Engelstalige publicatie over populisme in Europa voor, die komende zomer wordt verspreid.

Het boek zal de opkomst van populistische partijen en bewegingen in Europa analyseren en op zoek gaan naar groene/linkse antwoorden. Anders dan meestal het geval is bij dit soort studies is het uitdrukkelijk niet de bedoeling te blijven steken bij een beschrijving van de situatie in de verschillende landen, maar worden de artikelen vanuit Europees perspectief geschreven.

Enkele vragen die aan de orde zullen komen: is er een wezenlijk verschil tussen het populisme in Oost- en West-Europa? Is er sprake van een Europese populistische beweging? Welke rol spelen de media bij de opkomst van populisme? Wat is de invloed van het populisme op politieke structuren en stijlen? Op welke onderwerpen moeten Groene partijen expliciet de strijd aanbinden met populistten (bijv. klimaatbeleid en vrouwenrechten)?

Een tiental auteurs uit verschillende hoeken van Europa schrijven aan de bundel, o.a. Ivan Krastev (Bulgarije), Oyvind Strommen (Noorwegen), Olga Pietruchova (Slovakije), Barbara Hoheneder (Oostenrijk), Sarah de Lange and Wouter v.d. Brug (Nederland) en Daniel Cohn-Bendit (Frankrijk/Duitsland).

Jong WB

Het Jong Wetenschappelijk Bureau van GroenLinks ging op 17 maart van start met een bijeenkomst in Utrecht. Met deze eerste documentaire-avond wilde het JongWB de toon zetten voor inhoudelijke, interactieve en originele activiteiten. In de toekomst wil het Jong WB een netwerk bieden aan jongeren die geïnteresseerd zijn in wetenschap, politiek en ideologie.

Initiatiefnemers zijn drie ex-stagiairs van het Wetenschappelijk Bureau, die een meerwaarde zien voor een JongWB binnen GroenLinks. Die toegevoegde waarde zien zij vooral in het samenbrengen van jonge mensen met verschillende expertises die een frisse blik kunnen werpen op groene en linkse politiek. Studenten en afgestudeerden willen naast hun werk of studie graag hun kennis en inzichten delen, en leren van anderen specialisme. Gelet op de vele enthousiaste aanmeldingen voor de startbijeenkomst voorziet het JongWB duidelijk in een behoefte.

Voor de zomervakantie organiseert het JongWB nog twee activiteiten en gaat ze om de tafel zitten met een klankbordgroep. Aan de hand van feedback vanuit de doelgroep en haar eigen ideeën zal het JongWB een afwisselend programma samenstellen voor het komende jaar. Wil je op de hoogte gehouden van alle ontwikkelingen? Meld je dan aan voor de mailinglist door een mailtje te sturen naar jongwb@groenlinks.nl.

Krimp en Duurzaamheid

Het WB gaat zich de komende periode intensief bezighouden met het thema bevolgingskrimp. Hiervoor is Arne Pronk, student milieu- en maatschappijwetenschappen, als stagiair aangetrokken. Onderzocht gaat worden of het mogelijk is om van krimpregio's proeftuinen van duurzame economie te maken. Doel is om een GroenLinks perspectief te bieden in de transitieperiode naar een nieuw bevolkingsevenwicht. Voor het onderzoek zijn we op zoek naar vernieuwende duurzame projecten in bestaande en toekomstige krimpregio's. Tips en andere adviezen zijn welkom. Neemt contact op: apronk@groenlinks.nl of 030-2399939.

Publicaties door het WB

Anna van Dijk, Peter van Dijk en Tineke Strik, 'Enorme inbreuk op privéleven', in verschillende GPD-kranen, 29 januari 2011 (<http://www.ed.nl/mening/8053537/Enorme-inbreuk-op-privelieven.ece>)

Erica Meijers, "'We hebben de regering niet nodig voor onze emancipatie". Lesbische politiegente Souad Boumedien wil voorbeeld zijn', *VolZin, tijdschrift voor zinvol leven*, jrg. 10, nr. 2 (21.1.2011), 6-8.

Annie van de Pas, 'In Egypte ontbreekt het aan goede alternatieven', *Trouw* 7 februari 2011.

Josse de Voogd, 'Allemaal winnaars, maar blauw domineert', *Fispr.nl*, 18 januari 2011 <http://www.fispr.nl/2011/01/18/allemaal-winnars-maar-blauw-domineert>

Postbus 8008
3503 RA Utrecht
030-23 999 000
www.groenlinks.nl

RAAD VAN ADVIES
Dirk Holemans
Lot van Hooijdonk
Henrike Karreman
Thomas Mertens
Tof Thissen

MEDEWERKERS
Dick Pels · DIRECTEUR
Anne de Boer
Anna van Dijk
Katinka Eikelenboom
Erica Meijers
Gerrit Pas
Annie van der Pas
Noortje Thijssen
Josse de Voogd (projectmedewerker)

GL de grootste!

In de vorige editie van De Helling schreef Marius Ernsting over 'de toekomst van links' en pleit hij voor een brede linkse samenwerking – van SP tot D66 – op basis van inhoud. Een reactie.

Ons verhaal staat. Ons verhaal is sterk. De inhoudelijke lijn die Marius Ernsting in de vorige Helling uiteenzette deel ik dan ook volledig. De vier punten die hij daarin noemt, die in ieder geval onderdeel van die inhoud uitmaken, zijn onze fundamentele internationale oriëntatie, duurzaamheid, geloof in de veerkracht van mensen, en vrijzinnigheid. Wat Ernsting daarbij echter over het hoofd ziet, is dat 'links' niet één solide blok is en dat deze brede samenwerkingsstrategie precies om die reden niet effectief zal blijken te zijn.

Onderzoek van electoraal geograf Josse de Voogd toont aan dat de oude links-rechts scheidslijn voor het electoraat minder relevant is geworden. Veel relevanter is de progressief-conservatief tegenstelling. Zowel op de linkerflank van het politieke speelveld als op de rechterflank onderscheidt hij een progressieve en een conservatieve stroming waar de verschillende politieke partijen in te plaatsen zijn. Paradoxaal genoeg blijkt uit dit onderzoek dat dé manier om meer kiezers naar de linkerflank te halen niet het steviger neerzetten van een links-rechts tegenstelling, maar het uitspelen van de progressief-conservatief tegenstelling is. Kiezers vallen in die hoeken te halen.

Ondanks dat wij als GroenLinks in het parlement met grote regelmaat met de SP voor of tegen moties stemmen, bedienen we een ander kiezerspubliek. Alledaagse samenwerking, al dan niet parlementair, met D66, PvdA en SP is vanzelfsprekend. De vraag die er nu ligt is echter een andere; niet de alledaagse samenwerkingsvormen en coalitievormingen om op korte

termijn resultaat te boeken, maar een wezenlijke verschuiving van zetels van de rechterzijde naar de linkerzijde van het politieke spectrum. Al sinds jaar en dag ligt het zwaartepunt van zetels op de rechterflank en daar moet verandering in komen. Onze ideeën zijn goed, maar onze ideeën alleen zijn niet voldoende. Om zoveel mogelijk van onze idealen te kunnen realiseren, is massa nodig. Massa in kiezers, massa in zetels en aanspraak op regeringsdeelname. Deze strategische overweging is er dus niet op gericht om onze ideeën te veranderen, af te zwakken om ze zo beter te kunnen verkopen, maar is erop gericht om precies die ideeën vaker en vollediger te verwezenlijken.

Uit ander onderzoek bleek dat bij de afgelopen Tweede Kamer verkiezingen 42 procent (!) van de PvdA stemmers 'eigenlijk' GroenLinks of D66 had willen stemmen. Dit zijn kiezers die onze ideeën al met ons delen, maar vanwege machts- en strategische overwegingen toch op de PvdA stemmen. Juist bij de afgelopen verkiezingen is dit verre van strategisch geweest, want zowel CDA als VVD wilde perse niet met de PvdA regeren. Een groter GroenLinks had wél kunnen leiden tot een ander kabinet, namelijk VVD, CDA, D66, GroenLinks. Niet mijn ideale kabinet, maar wel een kans om een deel van onze idealen te verwezenlijken, en een beter alternatief dan het Rutte I wat er nu zit.

Kunduz

Zo'n groot deel van stemmers die ideologisch eigenlijk bij ons willen horen en toch om andere overwegingen op de PvdA stemmen, dat steekt. GroenLinks is niet het kleine zusje van de PvdA; ons gedachtegoed is veel breder gedragen dan wij zelf soms doen voorkomen. Om te voorkomen dat die strategische stem ons in de toekomst nog eens de das omdoet, zou ik ervoor willen pleiten dat we serieus na gaan denken hoe we die progressief-conservatief tegenstelling uit kunnen spelen. Een strategisch verbond met D66 mag daarin niet uitgesloten worden. En zeker nu de PvdA verdwaald is, zich popu-

listisch opstelt – de omgang met Kunduz is daarin exemplarisch – en zich gespleten toont, ontstaat er meer ruimte voor GroenLinks. Het is zonde dat de geestverwanten die onze ideeën delen zo versnipperd zijn over het sociale deel van D66, het progressieve deel van de PvdA en het vrijzinnige smeltkroes van de ChristenUnie. Als we dat zouden kunnen verenigen, kunnen we als sociaal-liberale progressievelingen een veel sterkere vuist maken. En naast de ideologisch al overtuigende stemmers, kunnen we dan bovendien de strategische stemmers trekken.

In mijn tijd als voorzitter bij de jonge Europese Groenen heb ik ook veel met Groenen uit andere landen samengewerkt. Natuurlijk verschillen we in politieke context en op een aantal andere fronten, maar voorop staat dat er vooral veel van elkaar geleerd kan worden. De Duitse Groenen doen het bijvoorbeeld bijzonder goed; over het gehele land verspreid halen ze ongeveer 23 procent van de stemmen. De Finse Groenen hebben, net als een aantal andere groene partijen, al herhaaldelijk regeringservaring opgedaan. Uit hun ervaringen en strategische overwegingen kunnen wij ook leren. Het versterken en benutten van die contacten en het aanleggen van een gedegen documentatie zal intensiever moeten gebeuren. Ik ben ervan overtuigd dat dit in ons voordeel gaat werken.

Er bestaat nu ongeveer twintig jaar een groene partij in Nederland. Dat is nog best jong, maar wij zijn vroeg volwassen. Ik wil dat wij gaan regeren en noem me naïef, maar ik wil dat wij de grootste partij worden. Ik wil eindelijk beleid dat echt leidt tot een duurzamere economie, beleid dat echt getuigt van internationale solidariteit, beleid dat oog heeft voor alle belangen en met vooruitziende blik handelt. Met een politieke strategie die erop gericht is om binnen tien jaar de grootste te zijn, houd ik dat voor mogelijk.

=

Begeerte heeft ons aangeraakt

Wie zit er te wachten op linkse samenwerking? Dat is de verkeerde vraag!

De vraag die er aan vooraf moet gaan luidt: wie zit er eigenlijk te wachten op links? Rechts rules in de VS? Sarkozy, Berlusconi, Merkel en Cameron, ze hebben de linkse leiders Royal, Prodi, Schröder en Brown flink in de vergetelheid doen belanden. Er wordt nog wat geblaft, maar de rechtse karavaan trekt verder.

De Tea Party lonkt!

De boodschap van minder overheid, minder regels, minder immigratie, minder islam, minder subsidies, meer asfalt, meer ruimte voor ondernemen, meer consumptie, harder optreden tegen normoverschrijdend gedrag en schelden op links: het gaat erin als koek!

Want links, dat is de elite die zich losgezongen heeft van het volk, dat zijn de babyboomers die goed voor zich zelf gezorgd hebben, dat zijn de intellectuelen, die voornamelijk tégen hangen en onjuiste paniek over het klimaat verspreiden, dat zijn de subsidieverslaafden en de zakkenvullers, dat zijn degenen die alles maar goed vonden, terwijl de gewone mensen verkommerden in het gevoel dat ze een vreemde in eigen land waren geworden.

Wie deze litanie tot zich door laat dringen, die moet zich toch de vraag stellen wat links heeft gedaan om een dergelijk loodzwaar odium op zich te laden. Wie dat niet doet loopt het risico dat linkse samenwerking voor nogal wat mensen synoniem is met het voorgaande schrikbeeld in het kwadraat. Want hoe grotesk dat beeld van links ook is, het komt ergens vandaan, beter gezegd het wordt ergens door gevoed. Waardoor dan?

Laten we wel wezen, 'het volk', dat was toch van links? Lotsverbetering, verheffing, zeggenschap, weet je nog? En het lijflied van links was de Internationale, die zou morgen heersen op aard. We hadden niets te verliezen dan onze ketenen,

toch? En hoe is het nu, zo'n 150 jaar verder? De lotsverbetering is er ontegenzeggelijk gekomen: er is een oudedagsvoorziening, ziektekostenverzekering, sociale woningbouw, werkloosheids- en arbeidsongeschiktheidswetgeving, de bijstand. En het volk is ook verheven: bibliotheken en musea bij de vleet, internet, een mobiel en flatscreen met 75 kanalen voor iedereen.

Die zeggenschap, dat is misschien een ander verhaal! Het zou zo maar kunnen dat het daar fout is gegaan. Op het moment dat dat ons niet meer zo goed uitkwam. Immers, die burgers kregen, dankzij die lotsverbetering en verheffing, een scherp oog voor het concrete eigenbelang en voor het behoud van verworvenheden. Net op het moment dat links een stap verder zette, op weg naar de hoog verheven idealen van rechtvaardigheid, duurzaamheid en wereldvrede.

Onze verhalen over de generaties na ons, over onze te grote voetafdruk, over rechtvaardige wereldhandel, over consuminderen (en in elk geval minder vlees eten) en minder energie verbruiken hadden als impliciete boodschap dat die belangen en verworvenheden van de gewone mens misschien een beetje uit de hand waren gelopen, en dat het gewone plaats moest maken voor het verhevende, het écht belangrijke. De omgang met het volk ging wringen, een beetje te vergelijken met de strofe die in veel opvoedingspraktijken wordt gedebiteerd: 'later zul je inzien dat het beter voor je is'. En hoezeer dat met alle goede bedoelingen en intelligente analyses is omgeven, het neemt het gevoel niet weg dat het eind van het liedje is: inleveren, versoberen, pas op de plaats, de aarde is niet van jou.

Reed'lijk willen heeft over die aarde gestroomd, maar die stroom is te hoog gerezen. Zeggen we met die boodschap eigenlijk niet dat de lotsverbetering te ver is gegaan, dat de verheffing niet tot verstandige mensen heeft geleid, en dat zeggenschap daarom zijn grenzen heeft?

Ondertussen heerst de Internationale allang op aard, zij het op een andere manier dan ons voor ogen stond: we gaan gebukt onder Europese regels, we kopen tomaten uit Marokko en bloemen uit Kenia, we bellen met callcenters in India, China investeert wereldwijd meer dan de Wereldbank en beheert ook nog een flink deel van de staatsschuld van de VS.

Ziedaar het probleem van links: we hebben in 150 jaar veel bereikt, en nu dus veel te verliezen. Het wordt tijd dat te erkennen en met egards te benoemen en te behandelen, in plaats van te doen alsof het willen behouden van het bereikte iets bekrompens en rechts is.

De vrees om verworvenheden, die door toedoen van links zijn bereikt, te verliezen, dat is de motor van het rechtse ressentiment dat als een spook door Europa waart (sic). We moeten onze eigen resultaten terughalen en met wat meer liefde koesteren. Ze zijn niet van ons afgepakt, we hebben ze als hete aardappels uit onze handen laten vallen.

En, als we dan toch bezig zijn, zouden we onze taal misschien eens tegen het licht moeten houden. Natuurlijk, we willen opkomen voor solidaire, mondiale, actieve en tolerante burgers. Maar we willen toch ook recht doen aan het belang van vertrouwde, eigenheid, responsiviteit, hulpvaardigheid en veiligheid. Wat is daar nou rechts aan?

Links, dat met zijn (opnieuw geformuleerde) ideeënwereld weer raakt aan de leefwereld en gevoelens van mensen, dáár zitten we op te wachten. En samenwerking heeft alleen echt zin als het dáaraan ook kan bijdragen.

=

